

परब

ओनवाँन

वर्ष : ६

स्थापना वर्ष : १८६०

जून : २०१२

अंक : १२

परामर्शनसमिति

बोणाबाई पटेव
प्रमुख

रतिवाल बोरीसागर
मध्यस्थ समितिना वरिष्ठ सभ्य

प्रहुल्द रावल
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

सहतंत्री

मोहन परमार

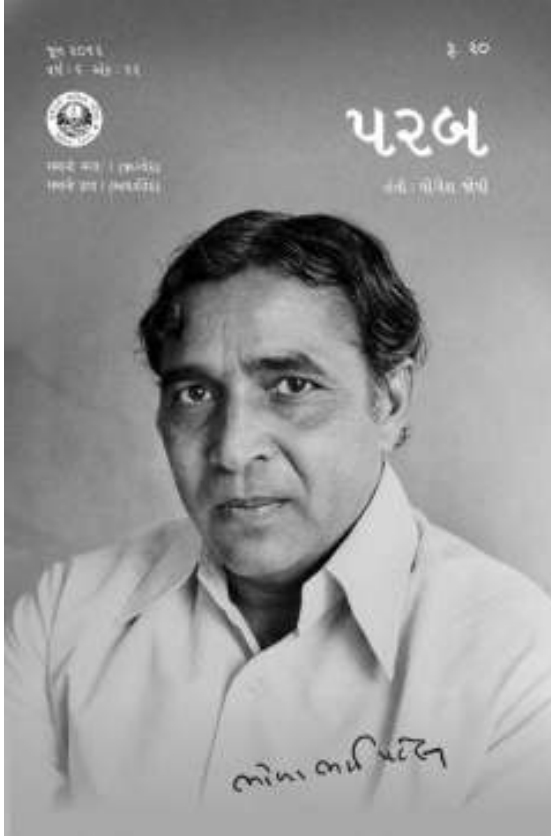
गुजराती साहित्य परिषद

मेघाशी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन, आश्रम मार्ग,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन अने ईकस : २६ ५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

અ નુ ક મ (પરબ ઓનલાઈન)

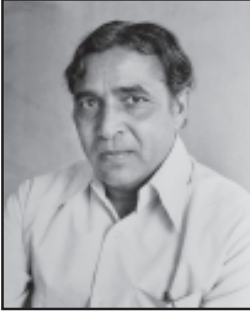
- આ ક્ષણે શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની વિદાય ^{અને} યોગેશ જોષી
- કવિતા દસ કાવ્યો ^{અને} લાભશંકર ઠાકર, ભોળાભાઈને... ^{અને} યોસેફ મેકવાન
- શ્રદ્ધાંજલિ : ભોળાભાઈ ^{અને} રઘુવીર ચૌધરી
- સ્મરણાંજલિ : મિત્ર ભોળાભાઈ હવે ક્યાં મળવાના ?... ^{અને} ચંદ્રકાન્ત શેઠ
- શતાબ્દીવંદના : ગ્રેટ પન્નાલાલની શતાબ્દી ટાણે 'ફકીરો'નો રસાસ્વાદ ^{અને} ઈન્દ્રસિંહ 'ઈન્દુ પુવાર'
- ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા : 'કંમેરા ઓન છે' : 'નિરુદ્દેશે ચલમ ફૂંકવા પંચમુખી....' ^{અને} સિલાસ પટેલિયા, સ્નેહસંચલનોની સંકુલતા ^{અને} ઈલા નાયક
- પરિષદ-પાથેય : સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ
- સાહિત્યવૃત્ત : સંકલન : ઈતુભાઈ કુરકુટિયા
- આવરણ છાબિ : જગન મહેતા

(પરબ પ્રકાશન)

અ નુ ક મ

આ ક્ષણે	શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની વિદાય <small>૨૧</small> યોગેશ જોષી
કવિતા	દસ કાવ્યો <small>૨૧</small> લાભશંકર ઠાકર 11, એમ ઘેરાયું આભ <small>૨૧</small> અંકિત ત્રિવેદી 12, શોધયાત્રા <small>૨૧</small> ઇન્દુ પુવાર 12, સૂતું નગર <small>૨૧</small> મીનાક્ષી ચંદ્રારાણા 15, માણસ <small>૨૧</small> પ્રફુલ્લા વોરા 15, સાંજે પ્રગટાવેલો દીવો... <small>૨૧</small> આકાશ ઠક્કર 16, ભોળાભાઈને... <small>૨૧</small> યોસેફ મેકવાન 16,
વાર્તા :	કવળી <small>૨૧</small> ઊજમશી પરમાર ૧૭
નિબંધ :	વૈશાખ - વૃક્ષો અને વગડો <small>૨૧</small> મણિલાલ હ. પટેલ ૨૩
ભારતીય સાહિત્ય :	મરાઠી ભાષાનો માનદંડ : તુકારામ <small>૨૧</small> લે. દિલીપ ચિત્રે, અનુવાદ : અરુણા જાડેજા ૨૬
વિદેશી સાહિત્ય :	સાંભળનારાઓ <small>૨૧</small> વોલ્ટર ડ લા મેર; અનુવાદ : પ્રદીપ ખાંડવાળા ૩૬
શ્રદ્ધાંજલિ :	ભોળાભાઈ <small>૨૧</small> રઘુવીર ચૌધરી ૩૮
સ્મરણાંજલિ :	મિત્ર ભોળાભાઈ હવે ક્યાં મળવાના ?... <small>૨૧</small> ચંદ્રકાન્ત શેઠ ૪૫
આસ્વાદ :	અચલ દશાની દ્યોતક અભિવ્યક્તિ <small>૨૧</small> રાધેશ્યામ શર્મા ૪૮
અભ્યાસ :	કવિ શ્રી પ્રબોધ ર. જોશીનાં પ્રભાવપ્રેરક છ કાવ્યો <small>૨૧</small> લાભશંકર ઠાકર ૫૧, રંગભૂમિનું આખેઆખું જણ કર્મયોગી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી <small>૨૧</small> ચિનુ મોદી ૫૫, કુટુંબવત્સલ વિધવા નારીની વેદના-સંવેદનાને સ્પર્શતી વાર્તા : 'નવી' <small>૨૧</small> ગંગારામ મકવાણા ૫૭
શતાબ્દીવંદના :	ગ્રેટ પન્નાલાલની શતાબ્દી ટાણે 'ફકીરો'નો રસાસ્વાદ <small>૨૧</small> ઇન્દ્રસિંહ 'ઇન્દુ પુવાર' ૬૨
ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા :	'કંમેરા ઓન છે' : 'નિરુદેશે ચલમ ફૂંકવા પંચમુખી....' <small>૨૧</small> સિલાસ પટેલિયા ૬૭, સ્નેહસંચલનોની સંકુલતા <small>૨૧</small> ઇલા નાયક ૭૧
પરિષદ-પાથેય :	સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ ૭૬
સાહિત્યવૃત્ત :	સંકલન : ઈતુભાઈ કુરકુટિયા ૮૨
પત્રસેતુ :	દિલીપ ઝવેરી, ઈશ્વરભાઈ પટેલ ૮૪
આ અંકના લેખકો :	૮૬
આવરણ છબિ :	જગન મહેતા

શ્રી ભોળાભાઈ પટેલની વિદાય....

તા. ૨૦-૫-૨૦૧૨ના રોજ સવારે મુ. ઢાંકીસાહેબના ઘરે બેઠો હતો. ત્યાં શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલનો SMS આવ્યો : ‘આપણા ભોળાભાઈ પટેલ હવે આપણી વચ્ચે નથી રહ્યા...’ હૃદય અને મગજ થોડી ક્ષણ માટે જાણે બંધ પડ્યાં.... ગુજરાતી તથા ભારતીય ભાષાઓ જાણે બે મિનિટ માટે મૂંગી થઈ ગઈ... માન્યામાં નહોતું આવતું.... રાજેન્દ્રને ફોન કર્યો. જાણ્યું – ‘માન્યામાં ન આવે પણ આ સાચું છે. દવાખાનેથી ભોળાભાઈને ઘરે લાવી દીધા છે.’ ભોળાભાઈનું ઘર મુ.

ઢાંકીસાહેબના ઘરથી સાવ નજીક. હું તરત પહોંચ્યો. ભારે પગલે ને હૈયે અંદર ગયો — ફર્શ પર ભોળાભાઈ જાણે ચિર નિદ્રામાં પોઢી ગયા હતા... ચટણી જેવા રંગનો ઝભ્ભો – સફેદ લેંઘો. પ્રસન્ન ચહેરો, તેજ-સભર વિશાળ કપાળ, લાંબા શ્વેત કેશ. શબ્દ થકી અને પ્રવાસ થકી જે આંખોએ જીવનભર સૌંદર્ય પીધું એ અત્યારે બંધ હતી. થોડી વાર આંખો બંધ કરીને જાણે કાલિદાસના સમયને માણતા ન હોય ! અણિયાળું નાક. કેટકેટલાં પુષ્પો, વનો, સ્થળ, કાળ અને સંસ્કૃતિની સોડમ એમણે માણેલી ! ભોળાભાઈના શિર નજીક શકુબહેન બેઠાં હતાં – આંસુ રોકવાનો પ્રયત્ન કરતાં. બાજુમાં મધુભાઈ બેઠા હતા – આંસુભર્યાં અવાજે બોલતા હતા : ‘દર વખત એમને દવાખાને લઈ જતા ને સાજા કરીને ઘરે લાવતા; પણ આ વખત...’ થોડી થોડી વારે મધુભાઈ ભોળાભાઈનો હાથ પંપાળતા.... ભોળાભાઈનાં ચરણ પાસે બિન્દુબહેન બેઠાં હતાં, ગુરુનાં ચરણ પસવારતાં, ચોધાર આંસુઓ અટકવાનું નામ નહોતાં લેતાં. એમનાં આ ચરણ કેટકેટલું ચાલ્યાં છે ! કેટકેટલી યાત્રાઓ કરીને પાવન થયાં છે ! બાજુમાં હર્ષદ ત્રિવેદી, પાછળ ઊજમભાઈ. ભોળાભાઈને પ્રણામ કરીને હુંય હર્ષદ પાસે બેઠો. ભાંગી પડેલાં પરિવારજનો આજુબાજુ બેઠેલાં.

કૈલાસ-માનસરોવરનાં દર્શન વખતે હિમાલય-યાત્રીના ચહેરા પર હોય એવો આનંદ ભોળાભાઈના ચહેરા પર દેખાતો હતો. થાય કે, હમણાં જાણે એમની બેય ભમ્મરો ઊંચકાશે, આંખો વિસ્ફારિત થશે ને હાલ કશુંક બોલી ઊઠશે... મોં અધખૂલું – જાણે કશુંક બોલવા જતા હોય એવું... ચહેરા પર દિવ્ય આનંદ, શાંતિ અને પરમ સંતોષ... (એક દીર્ઘ મુલાકાતમાં એમણે કહેલું : ‘એક શિક્ષક તરીકે જીવનની ધન્યતા અનુભવી. પણ સાહિત્યના શબ્દ અને સાહિત્યની ઉપાસનાએ મારા જીવનને એક સાર્થકતા આપી છે.’) નસકોરાંમાં, મુખમાં, કાનમાં ૩ મૂકવાનું હજી બાકી હતું... કેટકેટલું હજી તો બાકી

હતું ! — હજી તો ‘પરબ’ના આગામી અંક માટેનો અગ્રલેખ બાકી હતો, હજી તો હીંચકે બેસીને વિદેશમાં રહેલાં સંતાનો તથા સંતાનોનાં સંતાનો (કિન્નરી, પાર્થ, સિદ્ધાર્થ) સાથે કેટકેટલી વાતો કરવાની બાકી હતી... હજી તો શિષ્યોનાં સંતાનોનેય કાલિદાસ, રવીન્દ્રનાથ ભણાવવાનાં બાકી હતાં... હિમાલય જેવી ભવ્યતા સાથે રવીન્દ્રમહોત્સવ તો ઊજવ્યો, પણ હજી કેટકેટલા મહોત્સવો ઊજવવાના બાકી હતા...

ત્યાં વિદેશથી ભોળાભાઈની દીકરી મંજુબહેનનો ફોન આવ્યો; મંજુબહેનની દીકરી કિન્નરીનેય ‘નાના’નો અવાજ સાંભળવો હતો ! મધુભાઈ રડતાં રડતાં એમને સ્વસ્થ રહેવા સમજાવતા... પણ સામે છેડેથી કેમેય ડૂસકાં બંધ નહોતાં થતાં... એમને ઇચ્છા હતી – પિતા/નાનાનાં અંતિમ દર્શન કરવાની... ઇન્ટરનેટ થકી ‘ઓન-લાઇન’ થયાં ને મોબાઇલ-કેમેરા ચહેરાથી ચરણ સુધી ફેરવી ફેરવીને ભોળાભાઈનાં અંતિમ દર્શન કરાવ્યાં... સામેથી હૈયાફાટ રુદન... હીબકાં... ડૂસકાં...

શકુબહેન રડતાં રડતાં, ભોળાભાઈના ગાલ પર હથેળી દાબીને બોલ્યા :
 ‘છોકરો આટઆટલું રૂંવ સ... કોંક તો બોલો...’
 ભોળાભાઈની અસ્ખલિત વાણી પરમ મૌનમાં વિરમી ગઈ હતી...

સવારે ભોળાભાઈ ઊઠ્યા. બ્રશ વગેરે પતાવ્યું. એમને ચા આપી. થોડી વારમાં તેઓ બોલ્યા, ‘શકુબહેન, ... મધુને બોલાવો...’

ઠીક નહોતું લાગતું... ઊલટી જેવું થતું હતું...

મધુભાઈ આવ્યા, તરત એમને દવાખાને લઈ ગયા...

પણ... દવાખાનેથી એમને પાછા લાવી ન શક્યા...

હિમાલયના પ્રવાસે જવાનું હોય ને જેટલી ઉતાવળ હોય એવી ને એટલી ઉતાવળ આ અસીમના, અનંતના પ્રવાસે જવાનીયે ?! અનંત-યાત્રાના સૌંદર્યને પામવાનીયે આટલી ઉતાવળ ?!

અત્યંત રસિક; સાહિત્યના શબ્દને, ધ્વનિ અને રસને, સૌંદર્યને, પ્રકૃતિને, મનુષ્યને ચાહનારા ભોળાભાઈનાં અંતિમ દર્શન માટે ચાહકો ઊમટ્યા જ કરતા... ચારેક વાગે એમને ઘરેથી સાહિત્ય પરિષદ લઈ ગયા... ત્યાંય કેટલા બધા ચાહકો ઊમટેલા...! (કેટકેટલાં હૃદયમાં વસ્યા છે ભોળાભાઈ !) સહુ આંસુ સાથે પુષ્પાંજલિ અર્પતા રહ્યા... રાજકોટથી કવિમિત્ર યજ્ઞેશ દવેનો SMS આવેલો : ‘એક ફૂલ મારા તરફથી મૂકજે...’ એક ફૂલ યજ્ઞેશ વતી પણ ભોળાભાઈનાં ચરણમાં મૂક્યું. પરિષદથી પછી વી. એસ. હોસ્પિટલ પાછળના સ્મશાનગૃહે એમને લઈ ગયા... લાકડાં ગોઠવાયાં... અગ્નિદાહ દેવાયો... ભડ બડ ચિતા સળગી ઊઠી. પંચમહાભૂતોનેય કદાચ મન થતું હશે ભોળાભાઈના સહયાત્રી થવાનું... થોડે દૂર દૂરદર્શન તથા અન્ય ચેનલના અધિકારીઓ

તથા કેમેરામેન વગેરે ઊભા હતા. શ્રદ્ધાંજલિ રેકર્ડ થતી હતી. સૌના મનમાં પોતપોતાના ભોળાભાઈનાં સ્મરણો ઊભરાતાં હતાં. એકમેકને કહીને સૌ ખાલી થવા મથતા હતા...

ભોળાભાઈને જન્મ તા. ૭-૮-૧૯૩૪ના રોજ સોજા (તે સમયે જિ. મહેસાણા, હાલ ગાંધીનગર) ગામે થયો હતો. વતનગામ સોજાને નદી કે પહાડી નથી; જંગલ, સાગર કે સરોવર નથી એનો વસવસો શૈશવકાળમાં ભોળાભાઈને રહેતો ને શૈશવકાળથી નદી, પહાડો, ઝરણાં, સરોવર, સાગર, વન, ઉપવન, ડાળ-ડાળ, ફૂલ-ફૂલ.....- બધે ભમવાનાં સપનાં આંખોમાં ટમટમતાં - જે ભવિષ્યમાં સાકાર થવાનાં હતાં.

પિતા શંકરભાઈ ડુંગરદાસ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષક તથા ખેડૂત. ભોળાભાઈ પણ જન્મજાત શિક્ષક. એમનું રસિક હૈયું હાડે-મૂળે શિક્ષકનું. માતા રેવાબા નિરક્ષર, ઘરકામ તથા ખેતીકામ કરતાં, ઢોરઢાંખર સંભાળતાં. લોકગીતો-ગરબા વગેરે પ્રસંગે ગાતાં - 'સોના ગેડી રૂપા દુડુલો રે રામ રમવાને ચાલ્યા....' તેર વર્ષની કુમળી ઉંમરે ભણવા માટે ભોળાભાઈએ ગામ છોડ્યું ત્યારે માએ આંસુ સારેલાં. નિરક્ષર મા પત્રની રાહ જોયા કરતી ને ગામના ટપાલીને પૂછતી - 'મારા ભોળાનો પત્ર છે ?'

વતનના ઘરની આજુબાજુ જૈન અને બ્રાહ્મણોનાં ઘર. આથી એમને જુદું વાતાવરણ મળેલું. પિતા પલિયડની લાઇબ્રેરીમાંથી નાનકડા ભોળાભાઈ માટે ચોપડીઓ લાવતા. (અત્યારે એમના અંગત પુસ્તકાલયમાં ત્રણેક હજાર જેટલાં પુસ્તકો હશે.) એમને પુસ્તકનું જબરું આકર્ષણ. કવિ-નિબંધકાર યજ્ઞેશ દવેએ શ્રી ભોળાભાઈની એક દીર્ઘ મુલાકાત લીધેલી. એમાં એમણે કહેલું :

'પુસ્તક માત્ર મને આકર્ષે છે. જેમ કોઈને ફૂલ આકર્ષે તેમ. ચોપડી જોઈ ને મને આનંદ થાય.... ... ચોપડી જોઈ ને મને એક જાતની વિવશતા આવી જાય. થાય કે ક્યારે હાથમાં લઉં ને ક્યારે વાંચું. એવું નાનપણથી હતું.'

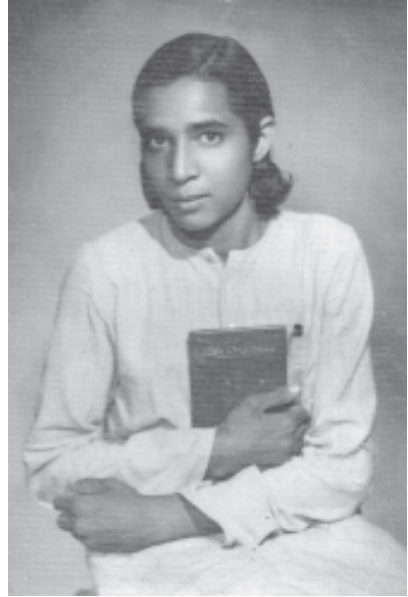
સચિન તેંડુલકરને જેવી રનની ભૂખ છે એવી જ ભોળાભાઈની વાંચનની ભૂખ આજીવન રહેલી. પરિષદમાં છેલ્લી મિટિંગ બાદ, પગથિયાં ઊતરતાં એમણે મને કહેલું અંતિમ વાક્ય : 'તમારી નવલકથા (અણધારી યાત્રા) વાંચવા માટે મેં અલગ રાખી છે.' અને તેઓ અણધારી અનંતયાત્રાએ ચાલ્યા ગયા...

આઠમા ધોરણથી તેઓ સર્વવિદ્યાલય, કડીમાં ભણવા ગયા. ત્યાં તેમને રામભાઈ (જેમણે ભવભૂતિના 'હરિણી'માં ને ભાવજગતમાં પ્રવેશ કરાવ્યો), રતિલાલ નાયક, અંબાલાલ પટેલ, 'દીક્ષાગુરુ' મોહનલાલ પટેલ (જેમણે વિશ્વસાહિત્યમાં પ્રવેશ માટેનાં દ્વાર ખોલી દીધાં) જેવા ઉત્તમ શિક્ષકો મળ્યા.

૧૯૫૨માં તેઓ એસ.એસ.સી. થયા એ અગાઉ ૧૯૫૧માં એમણે શાંતિનિકેતન જવા માટે માહિતી મંગાવતો પત્ર લખેલો. એમનું આ સ્વપ્ન પણ ૧૯૮૩માં સાકાર

થયેલું. તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્યના વિઝિટિંગ ફેલો તરીકે તેમને એક વર્ષ માટે શાંતિનિકેતન રહેવાનું થયેલું. ૧૯૫૧ના ગાળામાં શ્રી અરવિંદને વાંચ્યા પછી એમને પોંડિચેરી જવાના વિચારો પણ આવતા. અગિયારમા ધોરણમાં હતા ત્યારે એમણે શ્રી અરવિંદ, ‘નિરાલા’ અને સુમિત્રાનંદન પંત જેવા લાંબા વાળ રાખેલા. હાથમાં શ્રી અરવિંદનું ઈશોપનિષદ રાખીને એ સમયે પડાવેલો લાંબા વાળવાળો ફોટો એમણે સાચવી રાખેલો.

૧૯૫૨માં તેઓ એસ.એસ.સી.ની પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે બુધસભામાં પણ ગયેલા. એસ.એસ.સી. પછી સત્તરેકની વયે તેઓ માણસાની શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ત્યાં એમને, ૧૯૫૨માં, આઠમાના તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે રઘુવીર ચૌધરી મળ્યા. (‘તેજસ્વી મુખ’ ‘માથે ટોપી’ ‘રઘુવીર છાત્ર અવસ્થામાં પણ ગંભીર.’ ‘ક્યારેક શિક્ષકોને પણ કેમ ભણાવવું જોઈએ, એમ કહે.’ – ભોળાભાઈ પટેલ). ગોવર્ધનરામની શતાબ્દી વેળાએ, ૧૯૫૫માં, નડિયાદ ખાતેના સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં એમણે ‘પ્રિય છાત્ર’ રઘુવીર સાથે હાજરી આપેલી. શાળા છૂટ્યા બાદ બાપુપુરાની અડધી વાટ સુધી ગુરુ-શિષ્ય સાથે ચાલતા ને સાહિત્યની વાતો કરતા.... ત્યારથી એ બંને કેટકેટલું સાથે ચાલ્યા છે... વૃન્દાવનના પ્રવાસમાં તો એ બંનેની સાથે અજ્ઞેયજી પણ હતા... રઘુવીર ચૌધરી હવે જાણે એકલા પડી ગયા, ને ચંદ્રકાન્ત શેઠ પણ. વિરલ ત્રિપુટીમાંથી હવે ભોળાભાઈ ચાલ્યા ગયા...

ભણાવવામાં ભોળાભાઈને હંમેશાં સર્જનાત્મક આનંદ મળતો. છએક વર્ષ તેઓ માણસામાં શિક્ષક રહ્યા. ૧૯૫૭માં એક્સટર્નલ બી.એ.ની પરીક્ષા આપવા તેઓ બનારસ ગયેલા. ત્યાં ડૉ. નામવરસિંહને મળવાનું થયેલું. હિન્દી સાથે એમ.એ.ના અભ્યાસ માટે તેઓ અમદાવાદ આવ્યા, ત્યારે યુનિવર્સિટી હોસ્ટેલમાં તેમને જયંત પંડ્યા, હેમંત દેસાઈ, શ્રીકાન્ત શાહ જેવા મિત્રો મળ્યા. ઉમાશંકર જોશીની સંમતિ લઈ એમના વર્ગો ભરેલા. પ્રબોધ પંડિત પાસે ભાષાવિજ્ઞાન ભણવા મળ્યું. ૧૯૬૦થી તેઓ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કોલેજ, અમદાવાદમાં અધ્યાપક બન્યા. ત્યારબાદ એમણે અંગ્રેજી વિષય લઈને બી.એ. તથા એમ.એ. કર્યું. અંગ્રેજીનાં અધ્યાપિકા અનિલાબહેન દલાલની એમને મદદ

મળતી રહેલી. એસ. આર. ભટ્ટ પાસે શેક્સપિયર ને ભગતસાહેબ પાસે ઓલિવટ આદિ ભણવાનો લ્હાવો એમને મળેલો. અંગ્રેજી દ્વારા યુરોપિયન સાહિત્યનાં દ્વાર ખૂલી ગયાં.

૧૯૬૯માં તેઓ ભાષાસાહિત્ય ભવનમાં હિન્દીના અધ્યાપક થયા. ત્યાં એમને ભાયાણીસાહેબ, અંબાશંકર નાગર, ડૉ. સોલોમન, ડૉ. રમણલાલ જોશી, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, દિગ્ગીશ મહેતા આદિ મળ્યાં. ૧૯૬૪થી ભોળાભાઈએ બંગાળી શીખવાનું શરૂ કરેલું. એમણે નગીનદાસ પારેખને વિનંતી કરેલી - ‘બંગાળી શીખવું છે, તમારી પાસે.’ ભોળાભાઈ ઉપરાંત રઘુવીર ચૌધરી, ચંદ્રકાન્ત શેઠ, અનિલા દલાલ, રજનીકાન્ત રાવળ વગેરે મિત્રોએ નગીનદાસ પાસે બંગાળી શીખવાનું શરૂ કરેલું. પછી ભોળાભાઈ, અનિલાબહેન તથા રજનીકાન્ત ટકેલાં. લગભગ ૧૯૭૮ સુધી એમણે નગીનદાસ પાસે બંગાળી ભાષા તથા સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. બંગાળી ઉપરાંત તેઓ જર્મન, ઊડ્યા તથા અસમિયા પણ શીખ્યા. આ દરમિયાન એમની અનુવાદયાત્રા પણ શરૂ થઈ ચૂકેલી. ઉત્તમ શિક્ષકોની જેમ ભોળાભાઈને ઉત્તમ શિષ્યો પણ મળ્યા. એમના અવસાનના દિવસે જ ‘દિવ્યભાસ્કર’માં એમનો અંતિમ પત્ર જેવો લેખ પ્રગટ થયેલો. ૧૯૭૪-૧૯૭૭ દરમિયાન તેઓ ભણાવતા હતા એ પાંચ છાત્રોને એમણે સંબોધન કર્યું છે - ‘પ્રિય મૃદુ, બિન્દુ, વીરેન્દ્ર, ઊજમ અને રંજના...’ અને અંતે લખ્યું છે - ‘લિ. તમારા એક વખતના અધ્યાપક ભોળાભાઈ પટેલ.’

ભણવું અને ભણાવવું એ જ જાણે ભોળાભાઈ માટે સમાધિની ક્ષણો. ૧૯૭૭માં એમણે ‘અજ્ઞેય : એક અધ્યયન’ - ‘આધુનિકતા અને પાશ્ચાત્ય પ્રભાવોના સંદર્ભમાં’ વિષય લઈને પીએચ.ડી કર્યું. એ પછીયે ઊંડાણભર્યો, રસસભર એમનો અભ્યાસ સતત ચાલતો રહ્યો. કાલિદાસ, રવીન્દ્રનાથ ઉપરાંત અજ્ઞેયજી, ઉમાશંકર તથા જીવનાનંદ દાસના પણ તેઓ અઠંગ અભ્યાસી. બૉદલેરની પૅરિસવિષયક કવિતાઓ અને નિરંજન ભગતનાં મુંબઈ વિશેનાં કાવ્યોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને એમણે એક લેખ તૈયાર કર્યો : ‘Tableux Parisians અને પ્રવાલદ્વીપ.’ એ લેખ ‘સંસ્કૃતિ’માં છપાતાં જ તેઓ વિવેચક તરીકે જાણીતા થયા. પછી એમની આસ્વાદમૂલક વિવેચનયાત્રા સતત ચાલતી રહી. ‘અધુના’ (૧૯૭૩), ‘ભારતીય ટૂંકી વાર્તા’ (૧૯૭૩), ‘પૂર્વાપર’ (૧૯૭૬), ‘કાલપુરુષ’ (૧૯૭૯) આધુનિકતા અને ગુજરાતી કવિતા’ (૧૯૮૭) ‘મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી’ (૧૯૯૭), ‘વાગ્વિશેષ’ (૨૦૦૮) આદિ સંગ્રહોમાં એમણે વિવેચનની સાથે સાહિત્યના શબ્દનો રસ પણ અઢળક પીરસ્યો છે.

પુસ્તક જેવું જ આકર્ષણ એમને પ્રવાસનુંયે. ‘સાહિત્ય’ સામયિક માટે મુ. ભગતસાહેબે ભોળાભાઈને પ્રેમાળ આદેશ આપેલો - ‘એક સાહિત્યિક નિબંધ આપો.’ ભોળાભાઈએ એ સંદર્ભે નોંધ્યું છે -

“વિદિશાની ભૂમિ પર ચરણ ધરતાં અપૂર્વ ઝણઝણાટી થયેલી અને એ નગરીની

પાદરમાં વહેતી વેત્રવતીએ તો લગભગ ઉન્મત્ત કરેલો - જાણે હું આજની બેતવાને તીરે કાલિદાસનો સમકાલીન બની ગયો હતો. ભૂતકાળ, સામ્રતને સંધિસ્થળે, કાલિદાસની કવિતા ચેતનામાં ઝબકી ઊઠેલી. એ અનુભવની ક્ષણો ઉતારવાના પ્રયત્નમાં એક સપાટે 'વિદિશા' નિબંધ લખાઈ ગયો.' - એ પછી એમની નિબંધની સરવાણી અટકી નથી, ભ્રમણ માટેના રસમાં પણ ઓટ આવી નથી.

શરૂઆતમાં ભોળાભાઈએ કાવ્યો લખેલાં. સાતેક વાર્તાઓ પણ લખી હતી. પણ નિબંધનું સ્વરૂપ એમની રસિક તથા અભ્યાસી પ્રકૃતિને વધુ અનુકૂળ નીવડ્યું. 'વિદિશા'થી શરૂ થયેલી નિબંધયાત્રા સતત ચાલતી રહી. 'વિદિશા' (૧૯૫૦), 'પૂર્વોત્તર' (૧૯૮૧), 'કાચનજંઘા' (૧૯૮૫), 'રાધે તારા ડુંગરિયા પર' (૧૯૮૭), 'દેવોની ઘાટી' (૧૯૮૯), 'દેવતાત્મા હિમાલય' (૧૯૯૦), 'બોલે ઝીણા મોર' (૧૯૯૧), 'શાલભંજિકા' (૧૯૯૨), 'ચૈતર ચમકે ચાંદની' (૧૯૯૬), 'દશ્યાવલિ' (૨૦૦૦) 'ચિત્રકૂટના ઘાટ પર' (૨૦૦૧), આદિ નિબંધસંચયો એમની પાસેથી મળ્યા છે. 'તેષા દિશુ' (૨૦૦૪) એમના ચૂંટેલા નિબંધોનો સંચય છે. અનુવાદ તથા સંપાદનનાય અનેક ગ્રંથો એમની પાસેથી મળ્યા છે. અનિલાબહેન સાથે કરેલું કૃષ્ણકવિતાનું એમનું સંપાદન 'વૃંદાવન મોરલી વાગે છે' (૨૦૦૭) ધ્યાનાર્હ બન્યું છે.

સાહિત્યનો શબ્દ, સૌંદર્ય તથા પ્રવાસ માટેની લગની એમને સોજા, કડી, માણસાથી પછી ક્યાં ક્યાં લઈ ગઈ ?! - શાંતિનિકેતન, હિમાલય, પૂર્વોત્તર, કાંચનજંઘા, ચિત્રકૂટના ઘાટ પર, તામિલ દેશ, માંડુ, વિદિશા, યુરોપ....; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદેમીના કન્વીનર, પચીસેક વર્ષે 'પરબ'ના સંપાદક/તંત્રી, ઓડિયા લેખકોની સભા - વિષુવ મિલનમાં મુખ્ય અતિથિ, હિન્દીના રાષ્ટ્રીય અધ્યાપક, દિલ્હી સાહિત્ય અકાદેમીની ફેલોશીપ.... 'દેવોની ઘાટી' માટે દિલ્હી સાહિત્ય અકાદેમીનો પુરસ્કાર, પદ્મશ્રી સન્માન, દર્શક એવોર્ડ, ગૌરવ પુરસ્કાર તથા અન્ય પુરસ્કારો તેમને મળ્યાં છે.

૧૯૮૪માં (આશરે), કેવડિયા કોલોનીમાં પરોઢિયે નર્મદાકાંઠે ભોળાભાઈની સાથે ચાલવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું. ઉતાવળે ચાલતા ભોળાભાઈ એક વિશાળ, ઘટાદાર વૃક્ષ પાસે થંભી ગયા.

'આ મહુડો....'

ડાળ ડાળ પર ફૂલો ખીલેલાં હતાં ને નીચે તો જાણે મહુડાનાં ફૂલોની પથારી જ થઈ ગયેલી ! મત્ત-ઉન્મત્ત કરી દે તેવી સુગંધ શ્વાસ વાટે જાણે રગરગમાં પ્રવેશતી હતી.

'મહુડાનાં પુષ્પોમાંથી દારૂ બને. આદિવાસીઓ મહુડાનાં ફૂલોનું શાક પણ બનાવે.' - આમ બોલતા ભોળાભાઈએ નીચા નમીને થોડાંક ફૂલો હથેળીમાં લીધાં. 'લો, એકાદ ફૂલ ચાખો...'

મેં એમની હથેળીમાંથી એક ફૂલ લીધું. થયું, ક્યાંક ‘ચડશે’ તો નહિ ને ! દરમિયાન ભોળાભાઈ બે-એક ફૂલોનો સ્વાદ માણી ચૂક્યા’તા. મારી વિમાસણ જોઈ બોલ્યા — ‘નહીં ચડે, ચાખો....ચાખો.’ ને ખડખડાટ હાસ્ય.

સૌંદર્ય એમને જાણે ‘ચડેલું’ રહેતું. શબ્દનું સૌંદર્ય હોય કે પ્રકૃતિનું, એમણે જે કંઈ જોયું, માણ્યું, અનુભવ્યું, વાંચ્યું, આસ્વાદ્યું.... એ બધું તેઓ સતત વહેંચતા રહ્યા છે, ગમતાનો ગુલાલ કરતા રહ્યા છે.

ભોળાભાઈની પરિપક્વ રસિકતા, આજીવન અભ્યાસ, વિદ્વત્તા તથા સૂક્ષ્મ સંવેદના એમના શબ્દમાં હંમેશાં મહેકતી-ગહેકતી રહેશે.

‘ભોળાભાઈ પટેલ : સર્જક અને વિવેચક’ સંપાદન : રઘુવીર ચૌધરી, વીરેન્દ્રનારાયણ સિંહ - પુસ્તકના પાછલા પૂંકા પર ભાયાણીસાહેબે ‘વિસંવાદને ગર્ભિત રાખી લેતી સંવાદિતા’ શીર્ષક હેઠળ ભોળાભાઈનું શબ્દચિત્ર રજૂ કરતાં નોંધ્યું છે :

‘કશો ભાર ન વેઠારતા. સ્વસ્થ અને હસમુખા ! ઊંડી સમજદારી અને નિસબતની સાથોસાથ પ્રસંગ પડ્યે ઉગ્ર અને સ્પષ્ટ વક્તા બની શકતા, અત્યારે તો સૌને અનિવાર્ય એવા સંઘર્ષો - વિસંવાદોમાં અટવાયા હોય ત્યારે સચિત અને ક્વચિત્ સહેજ ગળગળા કે ભીની થતી આંખવાળા; તરુણ વિદ્યાર્થીઓથી લઈને, શિષ્ય-મિત્ર રઘુવીર તથા ઉમાશંકરભાઈ અને નગીનદાસભાઈ સુધીના મનીષીઓના અંતરનો એકાદ ખૂણો કે ભાગ રોકી બેસતા; ઊડિયા, આસામ / અહોમ, ઉત્તરપ્રદેશ — એમ અનેક ભાષાપ્રદેશના સાહિત્યજીવો અને સાહિત્યરસિયાઓ સાથે સ્નેહગાંઠે સંકળાયેલા — આવા, ‘આસન સે મત ડોલ’ એ મંત્ર સાધ્યો હોય તેવા સાહિત્યનિષ્ઠ ભોળાભાઈને મેં પહેલેથી આજ સુધી એવા જ પ્રસન્ન, હળવાગંભીર, મળે ત્યારે કંઠસ્વરમાં પોતાપણાના રણકાથી વાત કરતા, અને વાતને તરત ગોષ્ઠિ બનાવવામાં ભાગીદાર બનતા જોયા-જાણ્યા છે. તેમની નિકટના બીજાઓ પાસે પણ નિ:શંક એમની આને મિલતીજુલતી છબી જ હોવાની.’

ભોળાભાઈના પરિવારજનો - શકુબહેન, દીકરી મંજુ, પુત્રો મધુસૂદન, આનંદ, વસંત, બકુલ; દીકરી સમી પુત્રવધૂઓ શર્મિષ્ઠા, તોરલ, ઈન્દુ, માયા; તેમજ સંતાનોનાં સંતાનો કિન્નરી, જગત, ભૂમિકા, અનન્ય, ધવલ, મનન, પાર્થ, સિદ્ધાર્થ તથા મૌલિક; - સહુનો વિલાપ હજી શમ્યો નહિ હોય... એમાંથી જ કોઈ ભોળાભાઈનો વારસો - સાહિત્યના શબ્દનો વારસો - આગળ ધપાવશે...

ભોળાભાઈના જવાથી આપણા અંતરમાંય જાણે ખાલીપો સતત ઘેરાયા-ઘૂમરાયા કરે છે..... કોના શબ્દથી ભરાશે આ ખાલીપો ? ક્યારે ?!— આ ક્ષણે ભોળાભાઈ જાણે આંગળી ચીંધે છે — રવીન્દ્રનાથ, કાલિદાસ તથા વાલ્મીકિના શબ્દ ભણી...

દસ કાવ્યો | લાભશંકર ઠાકર

૧

રામ અમલમાં રાતો-માતો
ક્યારે થઈશ ?
હજી પાંચ પેંગ બાકી છે.

૨

તીરે ઊભો તું તમાસો જુએ છે ?
ના.
કેમ ?
નથી જનમથી આંખ.

૩

નિશ્ચેના મહેલમાં તારે વસવું છે ?
ના.
કેમ ?
પુરાઈ જવાની બીક લાગે છે.

૪

બૂરાઈ દેખી તું ડરે છે ?
હા.
કેમ ?
મેલી ગંગા કેમ કરીને ધોશે
બૂરાઈ મારી ?

૫

એય તું કેમ એક ચિનગારી
માગતો નથી ?
ગજવામાં મારા લાઈટર છે.

૬

તારામાં હુંભાવ છે ?
છે.
પું-ભાવ ?
છે.
તો હવે કોની પ્રતીક્ષામાં છે ?
ઊં...વા... ઊં...વા...ના પરિણામની.

૭

અંતે આપણે એકલા જ છીએ ?
ના.
કેમ ?
આપણે ક્યાં કઈ બેકલા હતા ?

૮

વગર હાથનો અતીત સતત આ
શા માટે મથ્યા કરે છે ઊંચકવા -
વર્તમાનને ?
Who Knows ?

૯

તું સતત આમ કોને નિંદે છે ?
મને.

૧૦

આ આમ હોવાનો અર્થ શું છે ?
હોવું.

૧૨-૧-૨૦૧૨

ભોળાભાઈને... | યોસેફ મેકવાન

યાત્રી રહ્યાં આપણ વિષે નિરાળા
તમે બન્યા શબ્દ તણાય પ્રવાસી.

કરાવ્યાં દર્શન સ્થળ-કાળનાં જે
ભાષામહીં નિત્ય ધબકત રહેશે.

એવું વળી શું પરલોકે ભાળ્યું
મિત્રો વળી સૌ સ્વજનો મૂકીને
ચાલ્યા અર્ચિતા, થઈ તો નવાઈ
અનંતના યાત્રી હે ભોળાભાઈ....

આત્મા હજો શાશ્વત સુખમાં તમારો
વિરામજો દિવ્ય પ્રકાશ છાંટે !

૨૧-૫-૨૦૧૨

રઘુવીર ચૌધરી

આનંદ કુમારસ્વામીના નિબંધસંગ્રહ 'ડાન્સ ઓફ શિવ'ની પ્રસ્તાવનામાં રોમાં રોલાએ લયમુક્ત દર્શન, ચિંતનની ગહન મંદ સુગંધના આનંદને નવાજ્યાં છે. આ સામ્ય ભોળાભાઈના નિબંધોમાં જોઈ શકાય. સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે નૈતિકતા પૂરતી નથી, સૌંદર્યદષ્ટિ પણ જોઈએ. આ સંકેત ભોળાભાઈના સમગ્ર લેખનમાં નિહિત છે. કુમારસ્વામીએ કહ્યું છે : સુન્દરતા વિના સાચી નૈતિકતા સંભવ નથી, જેમ નૈતિકતા વિના સાચી

સુંદરતા સંભવ નથી. ભોળાભાઈએ કલા અને સૌંદર્યનાં મથકોને તીર્થસ્થાન ઠરાવેલાં.

ભોળાભાઈ શંકરદાસ પટેલ (જન્મ તા.૭-૮-૧૯૩૪ સોજા, જિ. મહેસાણા.) માતા રેવાબા. ચૌદ વર્ષની વયે શકુબહેન સાથે લગ્ન. સંતાનો મંજુલા (૧૯૫૩) મધુસૂદન (૧૯૫૫), આનંદ (૧૯૫૭), વસંત (૧૯૬૧), બકુલ (૧૯૬૩) ઉચ્ચ શિક્ષણ પામી સ્વાશ્રયી બન્યાં. સને ૧૯૮૩માં દીકરી મંજુલાના વૈધવ્યથી ઊંડો આઘાત લાગ્યો. લોહીના દબાણની તકલીફ શરૂ થઈ. એ પૂર્વેનું ખડતલ અને ઘાટીલું શરીર તેમ જ પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વ એમના મિત્રો અને વિદ્યાર્થીઓ ભૂલ્યા નથી. મુક્ત બુલંદ હાસ્ય ત્ર્યંબકના અક્રહાસ્યની કલ્પના કરવા પ્રેરે.

ભોળાભાઈ સને ૧૯૫૨માં મૅટ્રિક થઈ શકુબહેનના પિયર માણસામાં શિક્ષક થયા. ત્યારે હું આઠમા ધોરણમાં હતો. ભોળાભાઈ જાણે કે જન્મજાત શિક્ષક હતા. કડી સર્વ વિદ્યાલયમાં મોહનલાલ પટેલ, અંબાલાલ પટેલ, રતિલાલ નાયક અને અન્ય સંનિષ્ઠ શિક્ષકો પાસે ભણ્યા હોઈ સાહિત્ય અને કળાની રુચિ કેળવાયેલી હતી. એમણે અમને વિદ્યાર્થીઓને વાંચતા-લખતા-બોલતા કર્યાં. નાટ્યકળા પ્રત્યે પ્રેર્યાં. શાળામાંથી છૂટી એ મારી સાથે બાપુપુરાના રસ્તે અડધે સુધી આવે. નિરંજન-રાજેન્દ્ર-પ્રિયકાન્તની કવિતાની વાત થાય. ઉમાશંકર - સુન્દરમૂનો સ્વાધ્યાય પછીનાં વર્ષોમાં થયો. હું મૅટ્રિક પહેલાં સંસ્કૃત ભૂષણ, સાહિત્યરત્ન અને ડ્રૉઇંગ ઇન્ટર મિડિયેટ થયો એમાં એમનું પ્રેરક પ્રોત્સાહન હતું. સને ૧૯૫૨થી ૧૯૫૮નાં છ વર્ષો ભોળાભાઈ માટે સતત આનંદદાયી રહ્યાં. ત્યાંથી એમણે બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીના અવિધિસર વિદ્યાર્થી તરીકે બી.એ.ની

પરીક્ષા આપી. વિષયો હતા હિન્દી, સંસ્કૃત અને ભારતીય સંસ્કૃતિ. પરીક્ષા પછી પણ બનારસ એમનાથી જલદી છૂટતું ન હતું.

બનારસમાં એમને પ્રો. નામવરસિંહને સાંભળવાનો લાભ મળ્યો. એક રશિયન વિદ્યાર્થીનીને નામવરસિંહ જયશંકર પ્રસાદ કૃત ‘અરુણ યહ મધુમય દેશ હમારા’ ગીત સમજાવતા હતા. નામવરસિંહની આસ્વાદમૂલક વિશ્લેષણ રીતિથી એ ભારે પ્રભાવિત થયેલા. એનો આનંદ વારંવાર વ્યક્ત કરતા. એ એમના જીવનનો મહત્ત્વનો શૈક્ષણિક લઘાવો હતો.

સને ૧૯૫૮થી ૧૯૬૦ દરમિયાન અમદાવાદથી નૂતન હાઈસ્કૂલમાં કામ મેળવી હિન્દી સાથે એમ.એ. થયા. ત્યારે ઉમાશંકરભાઈના વર્ગો ભરવા સંમતિ મેળવી હતી. વળી ૧૯૬૮માં અંગ્રેજી સાથે એમ.એ. થયા. તો એમાંય પ્રથમ ક્રમ જાળવ્યો. ભાષાઓ શીખવાનું વ્યસન તો હતું જ. સને ૧૯૬૪માં નગીનદાસ પાસે બંગાળી શીખવાનું શરૂ કર્યું. તે ચૌદ વર્ષ ચાલ્યું. અંગ્રેજીનાં અધ્યાપિકા ડૉ. અનિલા દલાલ પણ બંગાળીનાં સહાધ્યાયી. વિદ્યામૈત્રી આજીવન વિકસતી રહી. એમના વિદ્યાર્થીઓની વાત કરું તો બિન્દુ-હર્ષદ, ઊજમભાઈ, વીરેન્દ્રનારાયણ, મૃદુલા, રેખા, આલોક અને શિષ્યાથી પણ વિશેષ રૂપાનાં આંસુ આ ક્ષણે પણ મને દેખાય છે. વિશાળ ભાવકવર્ગ પણ આર્દ્ર સ્વરે વાત કરતો જોવા મળ્યો. ભારતમાંથી, વિદેશોથી સંવેદનાની લહરો વળી વળીને આવી સ્પર્શતી રહી. આજે તો એમના વિદ્યાર્થીઓના માર્ગદર્શનમાં પણ અનેક અધ્યાપકો પીએચ.ડી. થયા છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં અમારી પ્રણાલી વિદ્યાર્થીને સર્જતા સાહિત્યમાંથી નવો વિષય આપવાની હતી. એથી હિન્દીના અનેક સર્જકો સાથે અમારા વિદ્યાર્થીઓ સીધા સંપર્કમાં મુકાયા. વિભાગમાં ડૉ. મહાવીરસિંહ ચૌહાણ જોડાતાં પ્રગતિશીલ પરિમાણ ઉમેરાયું. સુલતાન પીએચ.ડી. ભૂલી કવિતામાં વધુ સંડોવાયા.

અજ્ઞેયજીના લેખન પર પાશ્ચાત્ય પ્રભાવ એ એમના પીએચ.ડી.નો મહાનિબંધ. એની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ છે. એની નોંધ લેવાઈ છે. અજ્ઞેયજી ભાગવત ભૂમિ યાત્રા નિમિત્તે પંદરેક ભારતીય લેખકો સાથે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે આવેલા. મને અને ભોળાભાઈને વ્રજભૂમિની યાત્રા કરાવવા ખાસ દિલ્હીથી કાર લઈને આવેલા. અખંડાનંદ સરસ્વતીના આશ્રમમાં રોકાયેલા. અમે તમાલ વૃક્ષ જોઈ કૃષ્ણમય બની ગયેલા. એ પણ ભોળાભાઈના જીવનનું એક ઉત્તમ સ્મરણ છે. વૃક્ષો, છોડવા, ફૂલ બધાયનું એમના સ્મૃતિકોશમાં સ્થાન હતું.

તુલનાત્મક શૈલીનો એક વિવેચન લેખ અને લાલિત્યપૂર્ણ પ્રવાસ નિબંધ ભોળાભાઈને સમગ્ર સારસ્વત જગતમાં ચર્ચાતા કરી મૂકે છે. લેખ હતો બોંદલેર અને નિરંજન ભગતની નગરકવિતાના તુલનાત્મક અભ્યાસનો. ‘Tableaux Parisians અને પ્રવાલદ્વીપ’ (સંસ્કૃતિ, ૧૯૬૩) એમાં સુરેશ હ. જોષીનો અભિપ્રાય ટાંકેલો : નિરંજન ભગતને બોંદલેરની જેમ ‘કોમ્પ્રિહેન્સિવ મીથ’ લાધી નથી એ વાંચી ભગતસાહેબે પ્રથમ

વખત મળતાં કેવા દૃઢ અવાજમાં ભોળાભાઈની સમજણ કેળવી હતી, એ ઉદ્ગારની, એ ઉમંગથી પુનરુક્તિ કરતા. પોતાની ટીકાનો પણ આનંદ !

‘વિદિશા’ નામના નિબંધે ભોળાભાઈને વિભિન્ન ક્ષેત્રના ભાવકો સુલભ કરી આપ્યા. કાલિદાસ અને રવીન્દ્રનાથની સૌંદર્યચેતનાના પોષણથી અહીં શબ્દનો રથ દશાંગુલ ઊંચે ચાલે છે. લલિત નિબંધ તરીકે પ્રવાસવર્ણન અહીં દષ્ટાંત પામે છે. વિખ્યાત છબિકાર અશ્વિન મહેતા જેવા સર્વોચ્ચ કલાસૂઝ ધરાવતા વાચકે લખ્યું : “વિદિશા, જેવા પ્રવાસલેખો ગુજરાતી ભાષામાં લખાયા નથી ને ક્યારે લખાશે તે ખબર નથી.” તો મહેન્દ્રભાઈ મેઘાણીએ લખ્યું : “વિદિશા’ આખી વાંચતાં વાંચતાં દાંતની પીડા વીસરાઈ ગઈ... તમારું આ પુસ્તક વાંચીને અનેક લોકોને દેશમાં ભ્રમણ કરવા નીકળી પડવાનું મન થશે. શરૂઆતમાં મને પણ થયેલું, પણ પછી આગળ વાંચતાં થયેલું કે તમે જે રસિકતાથી સૌંદર્યદર્શન કરાવ્યું છે તેની તોલે તો આ પ્રત્યક્ષ દર્શનનો આનંદ પણ નહીં આવે.....”

પ્રત્યક્ષ દર્શન કરતાં પણ પ્રવાસનિબંધનું સૌંદર્યદર્શન વધુ આનંદ આપે એ શક્યતા ભોળાભાઈએ સિદ્ધ કરી. સહદયોના વધુમાં વધુ પ્રતિભાવ પામનાર પુસ્તકોમાંનું એક છે ‘વિદિશા’. ‘દેવતાત્મા હિમાલય’ (૧૯૮૦) માટે પણ મને પક્ષપાત છે. ‘દેવોની ઘાટી’ (૧૯૮૯)ને સાહિત્ય અકદમીનો રાષ્ટ્રીય પુરસ્કાર પ્રાપ્ત થયેલો, (૧૯૮૨). સને ૧૯૮૯માં ઉત્તર પ્રદેશ હિન્દી સંસ્થાન તરફથી એમને હિન્દી-ગુજરાતી લેખન માટે સૌહાર્દ સમ્માન પ્રાપ્ત થયેલું ત્યારે લખનઉમાં અજ્ઞેયજી કૃત ‘નદી કે દ્વીપ’ માં વર્ણવાયેલાં સ્થળો જોવા ગયેલા. નિરંજન ભગતના મુંબઈ કાફેની મુલાકાત લેવામાં પણ એમનો કુતૂહલજન્ય ઉત્સાહ નિમિત્ત બનેલો. નૈસર્ગિક સૌંદર્ય પ્રત્યેની એમની અસીમ પ્રીતિ નગરરૂપ ‘આધુનિક અરણ્ય’માં પણ લુપ્ત થતી નહોતી. પશ્ચિમના અદ્યતન સ્થાપત્યને પણ એમણે સમભાવથી જોયું છે. પણ કુદરતની કુંજ વધુ વહાલી, હૃદયની કુંજ જેટલી.

પુસ્તક વિશે સામાન્ય રીતે તંત્રીલેખ લખાતા નથી, પણ હરીન્દ્ર દવે અને હસમુખ ગાંધીએ ‘જન્મભૂમિ’ અને ‘સમકાલીન’ના એમના તંત્રીલેખોમાં કહ્યું કે વિવેચક ભોળાભાઈની વિદ્વત્તામાં રસિકતા છે અને પ્રવાસવર્ણનની રસિકતામાં વિદ્વત્તાની સરવાણી છે.

ભોળાભાઈએ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં કવિતા લખી છે. કવિતાના અનુવાદ આજીવન કર્યાં છે. રુચિ અને અભિવ્યક્તિ પરિષ્કૃત હોવાનો લાભ એમના પ્રવાસ લેખનને મળ્યો છે. કલ્પનાશીલતા અને નિરીક્ષણનો સંયોગ અનાયાસ સધાય છે. ‘વહેલી સવારે ચંદ્ર ગિરિનગર પર તરતો દેખાયો હતો.’ (કાંચનજંઘા, ૧૯૮૫) જેવાં કલ્પનોના મૂળમાં એમનું સ્વકીય નિરીક્ષણ છે. ક્યારેક એમાં એકલવાયી અંગત લાગણી પણ ભળે છે. ‘પૂર્વોત્તર (૧૯૮૧)નો એક અંશ મુનિકુમાર પંડ્યાએ તારવ્યો છે.

“ચુપચાપ બધાંથી દૂર જઈને જયસાગરને કાંઠે એક વૃક્ષ નીચે બેઠો. કોઈ અજાણ્યા

પંખીનો અવાજ આવતો હતો. સૂરજનું લાલ બિંબ ત્યાં દૂર ક્ષિતિજે અડકી ગયું હતું. કેવી સ્તબ્ધતા ! જોતજોતામાં સૂરજ જમીનમાં ઊતરી ગયો.

ઊભો થઈ સરોવરના પાણી સુધી ગયો. સ્વચ્છ પાણી હાથમાં લીધું. સપાટી કંપી ઊઠી. આ ક્ષણે સરોવર ઘણું વિશાળ અને છતાં ત્યજાયેલું અને એકલવાયું લાગ્યું.”

સરોવર કે લેખકનું મન ? બેઉ. કાલિદાસના યક્ષની જેમ ભોળાભાઈ ચેતન-અચેતનનો ભેદ ભૂલી જાય છે. બલ્કે, કહેવું જોઈએ કે એમને માટે સઘળું ચરાચર વિશ્વ સચેતન છે, આત્મવત્ છે.

શિરીષ પંચાલે ભોળાભાઈના પ્રવાસલેખનમાં આત્મીયતા, ઉષ્મા જોઈ છે. ગ્રંથિઓથી, વળગણોથી મુક્ત છે ભોળાભાઈની સૌંદર્યદષ્ટિ. બાહુબલિની નગ્નતા એમને પાવનકારી લાગે છે.

“ગોમટેશ્વરની પાવનકારી નગ્નતા, બેલૂર હોયસળની મદનિકાઓનું સમ્મોહનકારી સૌંદર્ય અથવા કહો દેહોત્સવનું કાવ્ય, અને હમ્પીનાં ખંડેરોમાં વિલસતા ભવ્ય અતીતના વિષાદનું ભર્યા ભર્યા કંઠે થયેલું આહું ગાન”

મારા પ્રિય પુસ્તક ‘દેવતાત્મા હિમાલય’ની એક ઝલક જોઈએ :

“...પૂર્વનાં પર્વત શિખરો જાણે સાદ પાડી રહ્યાં છે. સૂર્ય પણ જાણે એક શિખરને ખભે ચઢી સમગ્ર પર્વતશ્રેણી અને ભાગીરથીની ઘાટીને પોતાના તડકાથી રસી રહ્યો છે. પરંતુ જમણે હાથે ભાગીરથીની પેલે પાર દક્ષિણે એક શ્વેત પર્વત આછા સંચારમાણ ધુમ્મસમાં વીંટળાયેલો છે. એક રહસ્યાવૃત્ત ભવ્યતાનો એ અનુભવ કરાવે છે. કોમળ તડકો એ રહસ્યને હજી ભેદી શકતો નહોતો. પણ એ કોમળ તડકામાં પંખીઓનો કલનાદ ભાગીરથીના ગર્જન વચ્ચે પણ સાંભળી શકાતો હતો.”

એક અંશ (રાધે તારા ડુંગરિયામાંથી) બોલે ઝીણા મોરમાંથી :

“...આ સાંજ, આ પવન, આ નદી, આ પહાડ, આ અરણ્ય, આ આકાશ, આ નિર્જનતા ધીરે ધીરે તેમાં અંધકાર ભળી ગયો. અરણ્યનો આદિમ અંધકાર.

એ આદિમ અંધકારમાં આ પુરાણાં જંગલો વચ્ચેથી પસાર થતા પવનનો અવાજ એ પણ આદિમ. એ અવાજ વધતો ગયો. માનસનો ઘુઘવાટ પણ વધતો ગયો, સમુદ્રના ઘુઘવાટ સાથે એને સરખાવી શકાય.”

જંગલમાં પણ ભોળાભાઈને સમુદ્ર યાદ ન આવે તો જ નવાઈ. એમણે ભારતના પ્રત્યેક સમુદ્રમાં, નદીમાં સ્નાન કર્યું હતું. રાજેન્દ્ર પટેલે કહ્યું કે પુસ્તકમેળાની છેલ્લી ગોષ્ઠીમાં એમણે પોતાના સ્વપ્નનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો — તરવાના સ્વપ્નનો. અમે શંકરાચાર્યની જન્મભૂમિની યાત્રાએ હતા ત્યારે પણ એમણે તરવાની તક ઝડપી લીધી હતી. એમને પ્રિય હતાં જલનાં તમામરૂપ. જેનું વર્ણન કામાયનીના આરંભે છે એ તરલ, સઘન, તમામ.... એક તત્ત્વ કી હી પ્રધાનતા.

સાહિત્યપ્રેમને કારણે ભોળાભાઈએ પ્રશિષ્ટ તેમજ આધુનિક કૃતિઓનો સતત સ્વાધ્યાય કર્યો. એમાંથી એમની સર્જક તરીકે સજ્જતા વધી, પ્રતિભા વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસથી પરિષ્કૃત થઈ.

એમના ભાષાપ્રેમે-ભાષાજ્ઞાને એમને સમર્થ અનુવાદક બનાવ્યા. ભાષાવિજ્ઞાનના પણ એ સંનિષ્ઠ વિદ્યાર્થી હતા. ડિપ્લોમા કરેલો. ભાષાવિજ્ઞાનની ગ્રીષ્મશિબિરોમાં જતા. પ્રવાસોનો એ આરંભિક તબક્કો હતો. પછી તો દેશ-વિદેશની વિવિધ સાહિત્યિક-શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના નિમંત્રણથી એ વ્યાખ્યાન આપવા કે ગોષ્ઠી - પરિસંવાદમાં ભાગ લેવા ગયા.

સને ૧૯૮૩માં શાંતિનિકેતનની વિશ્વભારતીની યુનિવર્સિટીમાં તુલનાત્મક ભારતીય સાહિત્યના મુલાકાતી ફેલો તરીકે એક વર્ષ માટે નિમંત્રણ મળ્યું. ત્યાં રવીન્દ્રસાહિત્યનો વિશેષ અભ્યાસ થયો. યુ. જી. સી. તરફથી રાષ્ટ્રીય અધ્યાપકનું સંમાન મળતાં દેશની વિવિધ યુનિવર્સિટીઓમાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં. પ્રેમ મળ્યો.

૧૯૮૩માં સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીની જનરલ અને એક્ઝ્યુકિટિવ કાઉન્સિલમાં નિમાતાં ભારતીય સાહિત્ય અને સાહિત્યકારો સાથે એમનો સંપર્ક અનુબંધમાં પરિણમ્યો. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખની હેસિયતથી ઉત્તમ ગ્રંથો પ્રકાશિત કરાવ્યા.

‘અધુના’ (૧૯૭૩) એમનો પ્રથમ વિવેચન સંગ્રહ છે. આધુનિકતા અને ગુજરાતી કવિતા (૧૯૭૩) જૂનાનવા વચ્ચે એમનો સંયત કવિતાવિવેક સૂચવે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિવેચન વિભાગના પ્રમુખ તરીકે એમણે આપેલું પ્રવચન ‘સાહિત્યિક પરંપરાનો વિસ્તાર’ એ નામે ૧૯૯૬માં પ્રગટ થાય છે. તુલનાત્મક સાહિત્ય તેમજ કૃતિનિષ્ઠ આસ્વાદનું આ પુસ્તક ભોળાભાઈની સાહિત્યરુચિ, સમજણ અને મૂલ્યાંકન પદ્ધતિનો ખ્યાલ આપે છે. ‘વૃંદાવન મોરલી વાગે છે’ ભારતીય કૃષ્ણકવિતાનું અનિલા દલાલ સાથે કરેલું સંપાદન છે. (૨૦૦૭) એને વ્યાપક આવકાર મળેલો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એમણે ભક્તિકવિતાના સ્વાધ્યાયને આગળ વધાર્યો. ‘મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તિકવિતાની સુવર્ણ ફસલ’

રવીન્દ્રનાથનો સ્વાધ્યાય એમનો નિત્યક્રમ હોય એમ લાગે. ‘મેઘદૂત’ કંઠસ્થ. ‘વિક્રમોવર્શીયમ્’ નાટક હાથમાં રાખ્યા વિના શબ્દશઃ ભણાવે, લોકગીતો, લગ્નગીતો પણ ઘણાં યાદ, સંસ્કૃત વૃત્તોનો પાઠ કરે તે શ્રોતાઓને સ્પર્શી જાય. મંગલમૂર્તિ વજ્રઅંગ અને એમના આરાધ્ય શ્રીરામને મનોમન સ્મરે. શિવ-રામ-કૃષ્ણ ત્રણેય સાથે સાહિત્યિક-ચૈતસિક નાતો. હિમાલય એમને પિયર સમો પ્રિય. શિખરમાં શિવને જુએ. પ્રકૃતિનાં સકલ તત્ત્વો સાથે ભીતરનો સંચાર અનુભવે. સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે એ વક્તવ્ય આપી રહ્યા હતા ત્યારે એમને ગરવા ગિરનારની છાયાનો સધિયારો હતો અને મનોજ દાસ, મોરારિબાપુ જેવા શ્રોતાઓ સાથે સંવાદ સધાયો હતો. વિશાળ સભાગૃહના શ્રોતાઓમાં અડધાથી વધુ સાહિત્યના નવયુવાન વિદ્યાર્થીઓ હતા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આ ૪૬મું અધિવેશન

રૂપાયતન જૂનાગઢના સૂઝભર્યા
વ્યવસ્થિત આયોજનને કારણે
ભોળાભાઈ માટે જીવનનું
સર્વોત્તમ સમ્માન સિદ્ધ થયું. (તા.
૨૩-૨૪-૨૫ ડિસેમ્બર
૨૦૧૧).

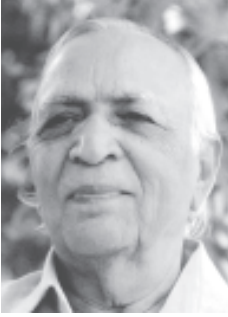
ભોળાભાઈએ બે વખત
ગિરનારનું આરોહણ કરેલું.
એની સ્તુતિનું ભજન

મોરારિબાપુએ ગાયું ત્યારે ભોળાભાઈની પ્રસન્નતા વધુ સચેત-દ્વિગુણિત બની હતી :
તારો ભરોસો મુને ભારી

એવો ગરવો દાતાર ગિરનારી રે ગિરનારી.

તે દિવસથી ૨૦મે ૨૦૧૨ની સવાર સુધીનો સમય ભોળાભાઈ માટે ઉત્સાહ અને ઉમંગભરી સક્રિયતાનો હતો. રવીન્દ્રનાથની સાર્ધ શતાબ્દીના સાપ્તાહિક ઉત્સવમાં એ નિરંજન ભગતની પડખે હતા - રવીન્દ્ર ચયનિકા અને રવીન્દ્ર વિવેચનના બે ગ્રંથ પ્રગટ થયા તે દિવસે - ગુરુદેવની જન્મતિથિએ એ વિસ્તારથી બોલ્યા હતા. એ પૂર્વે ૨૦૧૦ના નવેમ્બરની ૨૬મી તારીખે સાહિત્ય અકાદમીએ એમને ફેલોશીપ અર્પણ કરવા સચિવ કૃષ્ણમૂર્તિએ અમદાવાદમાં કાર્યક્રમ યોજ્યો ત્યારે એમના વિશાળ ચાહકવૃંદ સમક્ષ વિસ્તારથી કેન્દ્રિત રજૂ કરી હતી. એ પ્રવચનને અંતે એમણે ભારતની માતૃભાષાઓનું અસ્તિત્વ જોખમમાં મુકાઈ જવા અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરી હતી અને ૩૦ જાન્યુઆરીથી ૬ ફેબ્રુઆરી સુધી શ્રી ગુણવંત શાહ અને અન્ય માતૃભાષા પ્રેમીઓ દ્વારા સંયોજિત માતૃભાષા વંદના આંદોલનનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. ભોળાભાઈને છેક સુધી એક ફરિયાદ રહી કે ગુજરાત સરકારના કેળવણી વિભાગે માતૃભાષાના શિક્ષણ અંગે ચોક્કસ ભાષાનીતિ દાખવી નથી. ‘મળી માતૃભાષા મને ગુજરાતી’ (૧૯૯૭) અને ‘આવ ગિરા ગુજરાતી’ (૨૦૦૧) એમની સ્વભાષા પ્રીતિને પ્રતિબદ્ધ કરે છે. ‘પરબ’ના સંપાદનના સહયોગી ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા અને રમેશ ર. દવે અંતરંગ મિત્રો બન્યા. ‘પરબ’ અગ્રણી સામયિક બન્યું.

ભોળાભાઈની બીજી અધૂરી અપેક્ષા હતી અનુવાદ અંગે. એમણે વિવિધ ભાષાઓમાંથી પચીસ જેટલા અનુવાદ ગુજરાતીને આપ્યા છે. ગુજરાતીમાંથી હિન્દીમાં અનુવાદ અમે સાથે મળીને કર્યા છે. પણ અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું ઉત્તમ સાહિત્ય પહોંચ્યું નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આ અંગે કૃતસંકલ્પ છે. ભારતીય સાહિત્ય આદાનપ્રદાન દ્વારા વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ થાય એ માટેનો સહિયારો પુરુષાર્થ ભોળાભાઈને યોગ્ય અંજલિ લેખાશે.

ભોળાભાઈ ઉત્તમ શિક્ષક હતા, કારણ કે તેઓ ઉત્તમ વિદ્યાર્થી હતા. તેમના સહાધ્યાયી પ્રા. પી. સી. પટેલે જણાવેલું કે એ વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે શ્રીઅરવિંદ વિશેનું વાચન એમણે કરેલું ! રઘુવીર જેવા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીના ભોળાભાઈ આદરપાત્ર શિક્ષક થઈ શક્યા એ જ તેમની વસેકાઈ. મને ભોળાભાઈની ઓળખાણ થઈ સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન રા. બ. આથવલેના સંસ્કૃત સાહિત્યના વર્ગમાં.

૧૯૫૮થી ૧૯૬૦નો એ ગાળો. તેઓ મુખ્ય વિષય હિન્દી લઈને એમ. એ. કરતા હતા; પરંતુ અમને ગૌણ વિષય સંસ્કૃતમાં તેઓ જોવા મળતા. સાચે જ દેખાવડા ! કંઈક ફિલ્મી એક્ટર અશોકકુમાર-શા ! ચહેરોમહોરો જોતાં જ રૂપસી બાંગ્લાના પનોતા પુત્ર-શા એ લાગે ! કરકમલમાં ગ્રંથરત્નોનો માતબર જથ્થો લઈને ભવભૂતિના 'મહાવીરચરિતમ્'ના તાસમાં એમનો પ્રસન્નતાપૂર્વક મંગળ પ્રવેશ થતો હોય ! અમે તો એમને જોતા જ રહી જઈએ ! વર્ગની સ્વાધ્યાયચર્યામાં તેઓ મહત્ત્વના વક્તા હોય. અમે ઠોઠ નિશાળિયા તે છેલ્લી પાટલીએ વિરાજી એમના આદર્શ શ્રોતા થવાની કપરી જવાબદારી ઉદારતાથી નિભાવવા મથતા હોઈએ ! અમારા આવા સ્વાધ્યાયરસિક 'વડા નિશાળિયા'શા ભોળાભાઈ સંસારની શાળામાંથી ગાયબ થઈ ગયા - એ કેમ વેઠાય ? માંડ હજુ તો ૭૮ના થયેલા, ત્યાં આટલી બધી ચાલી જવાની ઉતાવળ શા માટે ? હજુ કોઈ વિદિશાની સૌન્દર્યયાત્રા હોય ને એમાં જવાની એમની ઉતાવળ હોય તો સમજી શકાય; પણ જીવતરનાં વર્ષો કાપવામાંયે ઉતાવળ ? હવે અમને રાધાના ડુંગરિયા પર બોલતા ઝીણામોર બતાવનાર બીજા કોને લાવશું ? હવે અમને દેવોની ઘાટીમાંથી પસાર થવામાં કોણ સાથ આપશે ? કોણ અમને વિદિશાનું નગરદર્શન કરવામાં મદદ કરશે ? ભોળાભાઈએ અમને વનલતાસેનનો અલપઝલપ પરિચય કરાવ્યો તેથી કંઈ પતી જતું નથી. એ વનલતાસેનને અમારા માનસમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની બાકી હતી. અમારે તો ભોળાભાઈ જેવા ભોમિયાની સાથે ઘૂમવું હતું મેઘદૂતના માયાલોકમાં, કાલિદાસની કવિસભામાં; અમારે પહોંચવું હતું રવીન્દ્રનાથના શાંતિનિકેતનમાં ચાલતા કાવ્યસત્રમાં; અમારે તો દેશવિદેશનાં સારસ્વત તીર્થોમાં - કલાતીર્થોમાં પહોંચી કાવ્યકળાની સૌન્દર્યસરિતાઓમાં સ્નાન કરી કરીને પાવન થવું હતું, પણ એ બધું હવે અમારે એકલા એકલા કરવાનું થયું !

ભોળાભાઈએ ઉત્કટ વિદ્યાતપ કરીને જે બીજ વાવેલાં તેની લણણીનો સમય બરોબર

પાક્યો હતો અને ત્યારે જ ઊભો પાક છોડીને ભોળાભાઈએ પોતાના ડેરાતંબૂ ઉપાડી લઈ ચાલતી પકડી ! દોસ્તીમાં આવી અંચઈ ચાલે ?

ભોળાભાઈને બંગાળી ભાષા-સાહિત્યના ઊંડા લગાવના કારણે હું એમને તક મળ્યે ‘બંગબંધુ’ તરીકે પણ સંબોધતો ! ભોળાભાઈનો ઉછેર ગ્રામીણ વાતાવરણમાં. સોજાના પટેલ-પરિવારમાં. ખેતી કુટુંબનો વ્યવસાય, પણ પિતાશ્રી શિક્ષક થયેલા. એમના આ સુપુત્રે સવાઈ શિક્ષક થઈને પિતાનો વારસો ઉજાળ્યો. એમણે પ્રયત્નપૂર્વક પોતાની વાણી અને પોતાના વેશમાંથી ગામઠીપણું ગાળી નાખ્યું; આમ છતાં ગ્રામજીવનની બળકટતા અને નગરજીવનની નરવાઈનો અનોખો સમન્વય એમનામાં જોઈ શકાય. ભોળાભાઈએ એવી ભદ્રિકતા કેળવી જાણેલી કે તેમનું સાન્નિધ્ય સૌને રુચિકર લાગતું. પરાયા જનને આત્મીયતાનો અનુભવ થાય એવો રમણીય વ્યક્તિતાનો ગુણ એમનામાં સહજતયા વિકસેલો હતો.

ભોળાભાઈએ ભણતાં ભણતાં ભણાવ્યું ને ભણાવતાં ભણાવતાં ભણવાનુંયે જારી રાખ્યું. બહુભાષાવિદ. ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દી, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, ઊડિયા ને આસામી એમણે શીખી લીધેલી. એક તબક્કે જર્મન ભાષાનો પણ અભ્યાસ કરેલો. આપણા આદર્શ શિક્ષક ને સારસ્વત નગીનદાસભાઈ પાસે બંગાળી ભાષા શીખવાનું શરૂ કરનારી ટુકડીમાં ભોળાભાઈ, અનિલાબહેન, રજનીકાન્ત રાવળ સાથે રઘવુરભાઈ અને આ લખનાર સામેલ હતાં, પરંતુ બંગાળી ભાષા-સાહિત્યની મૂલ્યવાન રસસામગ્રી પ્રસાદી રૂપે ગુજરાતને વહેંચનારાઓમાં ભોળાભાઈ અને અનિલાબહેન તુરત યાદ આવે. ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટનેય બંગાળીના અનુવાદકાર્યમાં ભોળાભાઈ તરફથી પ્રોત્સાહન મળ્યા કરતું હોવાની મારી છાપ છે. ભોળાભાઈ પદાનુવાદના મામલામાં ક્યારેક મનેય ચંચુપાત કરવાની તક ફાળવતા એવું સ્મરણ છે.

ભોળાભાઈની ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષકવૃત્તિ એમને સાહિત્યના રસાસ્વાદ તરફ પ્રેરી ગઈ. તેમની અનુવાદપ્રવૃત્તિ તેમની વિદ્યાપ્રવૃત્તિ તથા સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું જ સુફળ. ભોળાભાઈ સાહિત્યના મહાન વાચક ને રસજ્ઞ. સ્મૃતિ પણ ઘણી સબળ. કાલિદાસ એમના કાળજામાં ને કંઠમાં; રવીન્દ્રનાથ એમની રગોમાં. અધ્યયન-અધ્યાપનમાં એમને ક્યારેય ભાર ન લાગતો; બલકે એ કાર્ય કરતાં તેઓ પ્રકુલ્લતાનો અનુભવ કરતા. સંસ્કૃતના એક સુંદર સુભાષિતની પંક્તિ છે : ‘ઘૃષ્ટં ઘૃષ્ટં પુનરપિપુનઃ ચન્દનં ચારુગન્ધમ્ !’ ભોળાભાઈને આ ઉક્તિ લાગુ પાડી શકાય. ભોળાભાઈ ભાષા-સાહિત્યની તપોભૂમિમાં જેમ જેમ પોતાને કસતા ને રસતા ગયા તેમ તેમ વધુ ને વધુ સુવાસ આપતા રહ્યા.

કવિ ન્હાનાલાલની એક ઉક્તિ છે : ‘કરવી કોને ન ગમે રસની ને રસિકાની વાતડી ?’ ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી ને ભોળાભાઈ સાથેની વાતોમાં એવી અવનવી વાતોનો ગુલાલ પણ ઊડતો માણવા મળે. સુરુચિ ને સરસતાથી કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ કેવો આકર્ષક થાય તે આવા રસિક વિદ્વાનોના સત્સંગે જ અનુભવાય. ઉમાશંકરભાઈની ગોષ્ઠિ – સંગોષ્ઠિનો પણ એવો જ માહોલ. ભોળાભાઈની દિલચસ્પી આવી ગોષ્ઠિઓમાં જોવા મળતી. ભોળાભાઈને

હું અવારનવાર ‘રસિકપ્રવર’ કે ‘રસિકવલ્લભ’ કહીનેય સંબોધતો. હું ક્યારેક એમને કહેતો : “ભોળાભાઈ, ક્લાસિસિઝમમાં તમારી કારકિર્દી ને કીર્તિ; રોમેન્ટિસિઝમમાં તમારી રસિકતા ને પ્રીતિ !” ભોળાભાઈને ક્યારેક હું ‘સો જા, રાજકુમારી’વાળી ફિલ્મી ગીતપંક્તિ સંભળાવતો ને ત્યારે તેનો પ્રતિસાદ મળતો એમની મીઠી મુસ્કાનમાં !

ભોળાભાઈ હસમુખા ને હૂંફાળા. એમના શિષ્યવર્ગને સાહિત્ય સાથે સ્નેહનો પ્રસાદ પણ મળતો રહે; એથી આ સાચા શિક્ષક કેટલાક તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ પણ આપણને સંપડાવી શક્યા. એ રીતે શિક્ષક ભોળાભાઈ તેજસ્વી શિષ્યવૃંદથી મને વધુ ઊજળા લાગ્યા છે ! ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખડખડાટ હાસ્ય મને બે સારસ્વતીનું યાદ રહી ગયું છે; ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીનું અને ડૉ. ભોળાભાઈનું ! બંનેય પૂરેપૂરા ચહેરામાં ઠલવાઈને હસતા ! એ હાસ્ય સાથે કાવ્યશાસ્ત્રનાં રંગધનુષો પણ ખેંચાતાં હોય – એનો ટંકારવ પણ સંભળાય !

ભોળાભાઈ મને ઉમાશંકર અને નગીનદાસના ઘરાણાના – એમના વારસદાર જેવા લાગ્યા છે. સાહિત્ય માટેનાં રસરુચિ, નિષ્ઠા, તપ, વિનય-વિવેક સર્વમાં એમની સારસ્વતપ્રતિભાનું પ્રવર્તન જોવા મળે. અવારનવાર ભોળાભાઈ સાથે ઉમાશંકરભાઈ, નગીનદાસભાઈ, હરિવલ્લભભાઈ વગેરેને મળવાનું બન્યું છે અને જ્યારે જ્યારે મળવાનું થયું છે ત્યારે ત્યારે કશુંક ગાંઠે બાંધવા જેવુંયે એમની પાસેથી લાધ્યું જ છે. મુલ્કરાજ આનંદકૃત ‘ધ અનટચેબલ’નો ‘અછૂત’ અનુવાદ આપનાર ડૉ. રંજના હરીશને ત્યાં ડૉ. ભોળાભાઈ સાથે મુલ્કરાજને મળવાનું બનેલું ત્યારે ત્યાં ભોળાભાઈએ પોતાની ભારતીય સાહિત્ય બાબતની અભિજ્ઞતા ગોષ્ઠિમાં જે રીતે પ્રગટ કરેલી તે આજેય યાદ કરવાનું ગમે છે. ભોળાભાઈના મિત્રો ને વિદ્યાર્થીઓને પણ એમના સાહિત્યરસથી – સાન્નિધ્યરસથી સમૃદ્ધ થયેલા મેં જોયા છે.

ભોળાભાઈનું ને મારું પીએચ.ડી.નું કામ એક જ સમયગાળામાં ચાલેલું. એમનો પીએચ.ડી.નો વિષય અજ્ઞેયજી, મારો ઉમાશંકર. એક વાર એ બંને સારસ્વતવિભૂતિઓને આકસ્મિક રીતે જ મળવાનું થયું ‘સેતુ’માં. ઉમાશંકરભાઈએ ત્યારે હળવી રીતે અજ્ઞેયજીને આ મતલબનું કહ્યું : “આપણે આ બંને જણના હિતમાં થોડો વખત લખવાનું – પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું મુલતવી રાખીએ.” ભોળાભાઈએ આવું સ્મરણ ક્યાંક નોંધ્યાનો પણ મને ખ્યાલ છે.

ભોળાભાઈએ ભગતસાહેબ (નિરંજન ભગત) દ્વારા સંપાદિત ‘સાહિત્ય’ સામયિક માટે ‘વિદિશા’ નિબંધ આપ્યો ત્યારે એ નિબંધના

શરૂઆતના ભાવક થવાનું સદ્ભાગ્ય ભગતસાહેબ સાથે મનેય સાંપડેલું. અમે બંનેએ ત્યારે આ પ્રકારના નિબંધસર્જનમાં કલમ ચલાવવાનું એમને આગ્રહપૂર્વક કહેલું. એ પછી તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં એમની કલમે પ્રવાસાત્મક લલિત નિબંધનું એક સ્વરૂપ કેવુંક સિદ્ધ કરી આપ્યું તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

ભોળાભાઈ સંબંધોના માણસ. મિત્રો માટે મીઠા ને મદદગાર. દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમીમાં અમારે સાથે જવાનું થતું. આપણી એ ખૂબ કાળજી રાખે. અમારે બેંગલોર (બેંગલુરુ) જવાનું થયું. ત્યારે આમતેમ થોડું ફરવા જઈ શકાય એવો અવકાશ અમને મળ્યો. ભોળાભાઈએ મારી ઈચ્છા જાણી મૈસૂરના વૃંદાવન ગાર્ડનની મુલાકાતે જવાનું ગોઠવ્યું. અમે નીકળ્યા. ગાર્ડનમાં એક પુલ ઓળંગીને જવાનું, તે પણ કોઈ વાહન વિના. મને ઢીંચણમાં વા. ચાલતું મુશ્કેલ. ભોળાભાઈ મને ચાલવામાં પ્રોત્સાહન-બળ પૂરે; પણ થોડુંક ચાલ્યા પછી બેસી જ પડાય એવી મારી હાલત થઈ. મેં ભોળાભાઈને કહ્યું : “તમે જાઓ; સંગીત સાથેના રંગીન ફુવારા જોઈને આવો; હું અહીં બેઠો છું; ત્યાં સુધી આરામ મળતાં આપણે પછી સાથે પાછા વળીશું.” મારા અતિશય આગ્રહ છતાં ભોળાભાઈ મને છોડીને એ ફુવારા જોવા ન જ ગયા. ભોળાભાઈની કેટલીક ઉપલબ્ધિઓના મૂળમાં અહીં વર્ણવી તેવી એમની અંદરની ઊંચાઈ કારણભૂત હોવાનું મને લાગ્યું છે.

માણસની મોટાઈ માન-મરતબાથી – હારતોરા, શાલદુશાલા ને ખુરશી-ગાદીથી આવતી નથી; એ આવે છે અંદરની સત્ત્વશીલતા અને સચ્ચાઈથી. મને તો લાગે છે આપણી જે સચ્ચાઈ એ જ આપણી ઊંચાઈ. જે સર્જક ગાંઠો છોડી મોકળા મને કળા-સાહિત્યના પ્રદેશમાં પ્રવેશે છે તેને અઢી પગલે આવાં સત્યો સમજાતાં હોય છે. ભોળાભાઈમાં સાહિત્યના વ્યાસંગે જીવન તેમ જ જગતનાં શાશ્વત મૂલ્યો માટેની એમની નિસબત સરસ રીતે કેળવાયેલી હતી. તેથી જ અનેક સંસ્થાઓને અને તેમના કાર્યક્રમોને તેઓ વિવિધ રીતે ઉપયોગી થતા રહ્યા.

ભોળાભાઈની રસજ્ઞતાને ગુણજ્ઞ ગુજરાતે પ્રીછી ને ઉદારભાવથી પુરસ્કારી પણ છે. જેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમ ભારતીય સાહિત્યમાં પણ તેમની સારસ્વતસેવાની સમુચિત નોંધ લેવાઈ છે. આપણા સારસ્વતકર્મી ભોળાભાઈને તો એમના ગ્રંથલોકમાં મળવાનું થયા કરશે; પરંતુ મિત્રધર્મી ભોળાભાઈ હવે ક્યાં મળવાના ? ભદ્રપુરુષ, વિદ્યાપુરુષ અને સંસ્કારપુરુષ એવા ભોળાભાઈનું દર્શન હવે ‘વિદિશા’માં, ‘દેવતાત્મા હિમાલય’ની છત્રછાયામાં, ‘દેવોની ઘાટી’માં, રાધાના ડુંગરિયા પર કે કાંચનજંઘાના સાન્નિધ્યમાં કરીને સંતોષ લેવાનો રહ્યો. હવે એમની રસભરી હસમુખી બુલંદીનો સીધો સ્પર્શ જેમ એમના પરિવારને – શકરીબહેનને તેમ આપણને અને ગિરા ગુજરાતીનેય નહીં જ મળવાનો ને ? આપણે તો ‘ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી’ માનીને હવે આશ્વસ્ત થવું રહ્યું.

૨૩/૨૪-૫-૨૦૧૨

ગ્રેટ પન્નાલાલની શતાબ્દી ટાણે 'ફકીરો'નો રસાસ્વાદ | ઇન્દ્રસિંહ 'ઈન્દુ પુવાર'

• લેખક લખે એ બધું 'કંઈ પ્રશિષ્ટ કૃતિમાં ન ખપે. એકાદ કૃતિ કલાસિક સર્જાય તો લેખકનું અહોભાગ્ય, અરે કળાકૃતિ બને તોય ઘણું. છેવટે વાચનક્ષમ્ય તો બનવું જ જોઈએ. વાચકને જે-તે કૃતિમાં રસ પડે તોય ભયો ભયો.

• ગ્રેટ પન્નાલાલનું પુનઃ મૂલ્યાંકન ? મારા માટે એમનું કોઈ પણ પ્રકારનું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. છતાં કદાચ સાહસ કરી નાખીએ તો એનો પ્રભાવ કેટલો ? કોણ એને ગણે કેમ કે ખેરખાંની કરડી નજરથી કોઈ રેંજીપેંજી ચૂં કે ચા કરે એ જાણ્યું છે કદી ? છતાં આપણે આપણી ગાજરની પિપૂડી વગાડવી, વાગે તો ઠીક છે નહીંતર ચાવી ખાતાં ક્યાં નથી આવડતી ? કવિતા-નાટક-નવલકથા લખવામાં આપણું તો એમ જ ચાલ્યું છે. ચાલો પર્સનલ કોમેન્ટ છોડી 'ફકીરા'ને હળીએમળીએ, એના જીવનના અંતરંગને પામીએ.

• શતાબ્દી નિમિત્તે એમની નવલકથાઓ ફરી વાંચવાનું મન થાય, વાંચ્યા પછી રિએક્ટ થવાનું મન થાય એ જોગાનુજોગ પરિસ્થિતિ છે એમ હું માનું છું. ઈ. સ. ૧૯૫૫માં લખાયેલી (પ્રગટ થયેલી) આ કૃતિ પછી મહીસાગરમાં, વાત્રકમાં, સાબરમતીમાં ઘણાં પાણી વહી ગયાં છે. ટીવી - કમ્પ્યુટર-ઇન્ટરનેટ યુગમાં આપણે પ્રવેશી ગયા છીએ ત્યારે આ 'ફકીરા'ની કથા, નરી લાગણી-નીતરતી અનુભૂતિ આપણને સંસ્પર્શ ખરી ? નીતર્યાં જળ સરખી કૃતિ 'ફકીરો'ની વાત કરવાની તેય આ પ્રદુષિત જમાનામાં ? તોય હું શું માનું છું એ મારે લખવું જ રહ્યું.

• ટૂંકું સરસ મજાનું ગદ્યકાવ્ય - પ્રણયકાવ્ય, આજના જમાનાને જરાય અનુકૂળ ન આવે એ રીતનું. ૧૯૫૫માં પ્રગટ થયેલી આ કૃતિમાં '૫૦ની આસપાસનાં મૂલ્યો, માન્યતાઓ, વર્તનો, વાણીમાં, વ્યવહારમાં એકદમ ફરક ને છતાં ઊંડે ઊંડે ગમે એવી કથા. સનાતન માનવીય રાગદ્વેષની આકારણી, સચોટ રજૂઆત, અનુભવની સચ્ચાઈ તમને તરબતર કરી નાખે એવી. મુખ્યત્વે બે જ પાત્રોની કથા છે : ફકીરો અને કાશી.

છપ્પનિયા દુકાળમાં ભાગેલા ભાથી નામક, આ ગામના માનવીનો એકનો એક છોકરો ગલિયો ફકીરોના હાથે ઊછરે. પાછા આ ફકીરો એવા ભલા કે ગલિયાને ગામમાં પાછો મૂકવા આવે અને જ્ઞાતિના ઊછરતા આગેવાન ધરમદા ફકીરોને કહે, "આપને અમે બીજું તો શું આપી શકીએ પણ આપ બે જણે અમારી મુઠ્ઠી જેવડી થઈ ગયેલી નાતમાં એક જીવનો ઉમેરો કરી આપ્યો, એક ઘર વસતું કરી દીધું, એની યાદમાં આજથી આ ગલિયાનું નામ અમે ફકીરો રાખીશું." 'ફકીરો' નામ પામેલો આ કુંવારો, અલ્લડ,

જોશીલો, કલ્ચર વિનાનો જુવાન અને બીજી વારનાં લગ્ન કરનાર મતાદારની પત્ની કાશી જે હિંમતબાજ હતી. “જેવુંતેવું બફાય (બોલાય) ખરું પણ જેવુંતેવું ખવાય નહીં” આવું માનનારી કાશી વિધવા થયા પછી ફકીરા તરફ બમણા વેગથી આકર્ષાતી હોય છે. પ્રણયના ગોફથી ગૂંથાતી જતી, વિચારતા કરી મૂકે એવી આ ફકીરાની દાસ્તાન છે. આ બે પાત્રોના અંદરના ભેદ, અંદરની અનુભૂતિ બહાર આણી શકે એ માટે ત્રીજું એક પાત્ર ઉમેરાય છે ભૂરાનું. ફકીરાનો ભલો, ભોળો, દુનિયાદારી સમજનારો, પોતાની સમજ પોતાની રીતે ઘડનારો એનો જિગરી દોસ્ત ભૂરો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે આ કથામાં. થોડાઘણા મદદરૂપ થાય નાતના આગેવાન ધરમદા. બસ આટલાં પાત્રો, આવા બધા ભાથા સાથે આ કથાનો આરંભ થાય છે. પછી તો પન્નાલાલ સાહેબ છે, માનવમનના ભાવ આલેખનારા પૂરા કસબી છે. ભાષાની સરવાણી, પ્રસંગોની ગૂંથણી, વાસ્તવિકતાની સચ્ચાઈ આ બધું છે, છે અને છે. તો આવો આ કાશી-ફકીરાની પ્રણયકથાની આસ્વાદ્ય ક્ષણોને માણીએ-પામીએ.

• તો કેવો છે આ ફકીરો ? પહેલી વાર ગલિયાને મૂકવા ફકીરબાબા આવ્યા ત્યારે ગામને શંકા જાય છે કે ગલિયાને આ લોકોએ વટલાવ્યો હશે પણ બાબા એનો વિરોધ કરી, ખુદાના સોગન ખાતા લોકો આગળ એના અખંડ હિન્દુપણા વિશે વાત કરે છે ત્યારે બધાને હાશ થાય છે. ‘અગડબંબ’ આ ફકીરો કામનો રાક્ષસ હતો. મશકરીએ ચડેલ સ્ત્રીઓ માટે એ જાણે ‘રબરનું ઢીંગલું હાથ... તાણ્યું તૂટે નહીં કે ફેંક્યું ફૂટે નહીં.’ તો કાશીને મન આ ધોતલીભેર રખડતો બાહુક, ‘ડિલ ઘણુંય માતેલા સાંઢનું પણ માંય કાળજું તો હોલાનું જ’ હતું. એનો જવાબ ફકીરાના મનમાં કંઈક આવો હતો, ‘યાદ રાખને ત્યારે !’ કાશી એને ઠીક ઠીક સતાવતી એ વખતે ફકીરો એને આમ જ કહેતો, ‘જો હાં કાશીભાભી ! ઠીક કહું છું હાં ?’ ને છેલ્લે ઉમેરતો, ‘મને સતાવ્યામાં સાર નથી.’ આ બાજુ કાશીય ક્યાં જાય એવી હતી, ‘મારેય બળ્યો એ સાર જ જોવો છે.’ જ્યારે એ કાશી પાસેથી જતો રહે છે ત્યારે કાશીની જીભથી સરી જતું, ‘મેર તું મોળિયા !’

ગ્રેટ પન્નાલાલ માનવીના મનના મહારાજા હતા. મનમાં ચાલતા વેપારને સારી રીતે સમજતા, એની છણાવટ કરતા, આંટીઘૂંટીઓ ઉકેલતા, આ બધાંમાં એમની સાહજિકતા-સરળતા દષ્ટિગોચર થયા વગર રહેતી નથી. મનુષ્ય-જીવનને અને એના માંઘલાને ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક પામી ગયા હતા. એક લસરખામાં એના મનની છબી તેઓ દોરી આપતા અને તેય પાછી સીધીસાદી આપણી ગુજરાતી ભાષામાં.

રાભા જેવા ફકીરામાં શું જોઈ ગઈ હતી કાશી ? ફકીરાને પોતાના માટે કોઈનીય બીક લાગતી ન હતી. એ તો એમ જ કહેતો, ‘બીક તો કોના બાપની ? આપણે તો રહ્યા પંડે પંડ ને નાગા. પણ તારે...?’ મેળામાં કાશીએ એની પાસે ‘વહોરાચાર’ કરાવ્યો તો એણે કાશીને ગમેલાં કંકણ લઈને ભેટ આપી દીધાં. (આખી કૃતિમાં મેળામાંથી ફકીરાએ કાશી માટે આણેલાં આ કંકણ કથાનાં પ્રતીક બની જાય છે – પ્રણયકથાનો

મૂળભૂત આધાર બની જાય છે.) પણ એના કારણે કાશીના ઘરમાં કંકાસ પેસતાં રાભો ફકીરો પણ ટેક લઈ લે છે, ‘ભગવાન કરેને આ કંકાસ મટી જાય તો પછી તો નીમ છે જો એનું નામ લઉં – અરે સામેય જોઉં તો !’ આવો શુદ્ધ, આ જમાનામાં જડવો મુશ્કેલ એવો પ્રણયી હતો ફકીરો. પોતાની નહીં, કાશીની જ ચિંતા; બસ બીજું કશું નહીં. એની આ ચિંતા છેક અંત સુધી કાશી માટે રહે છે.

માત્ર ફકીરો નહીં, કાશીય એની માળા જપતી હતી. ‘આવો માણસ જો મારા હાથમાં હોય તો ગણ્યા દનોમાં એને ઓશીકે બેસતો કરી દઉં.’ કોઈકના ઘેર શાક લેવા જતો ફકીરો તાંસળું ખાલી લઈ પાછો આવતો ત્યારે કાશીની આંખમાં આંસુ પણ ડોકાઈ આવતાં. એટલે એક વખત એણે ફકીરાને કહી જ નાખ્યું, ‘એક જણનું પેટ ભરવું એમાંય બળ્યો નીતનો ભિખારો (ભીખ) – ફકીરા માટે આ વેણ આકરાં થઈ પડ્યાં પછી તો ચાર-છ દિવસમાં પાટુડી લઈ આવે છે. જાતે શાક બનાવતો થઈ જાય છે અને એના શાકને ચાખનારાના મોઢામાં એના સામણાનો દાઢમાં સ્વાદ એવો રહી જાય છે કે ના પૂછો વાત ! પેલી બાજુ કાશીય વિચારતી, ‘કે’તામાં જ ગાંઠ પાડે એવા નર તો આ દુનિયામાં વિરલ હશે હાંકે ?’

અને આમ વણબોલે પાંગરતી આ પ્રીત ધીમે ધીમે ઘનિષ્ઠ થતી જાય છે. ભૂરાનેય પ્રતીતિ થઈ જાય છે જ્યારે ફકીરો ‘કોના જીવની ખાતર’ પોતાનું ઘર-આંગણ-વાડો બધું સરખું કરી નાખે છે ત્યારે પરંતુ આ વાત કાશી માટે અસહ્ય થઈ પડે છે. નિશ્ચાસ છુપાવતાં હાસ્યના પ્રયત્ન આડે આંસુ છુપાવી ભૂરા આગળ બબડી પડે છે, ‘એની જ તો મોંકાણ છે ભાઈ !’ આ મોંકાણ જ બંનેના પ્રેમના મૂળમાં છે. કોઈ પણ પ્રકારના પ્રલોભન વગર, ક્યાંય કશે આંગળી મેલ્યા વગર એકબીજા માટે તરસતા રહેવું એ કંઈ જેવીતેવી વાત છે ? એટલે જ ભૂરો ફાયદાની વાત પૂછે છે ત્યારે ફકીરાનો જવાબ સાંભળો, “એની વાત માનવામાં મજા પડે એ !”

સર્પદંશથી મરનાર પતિની પાછળ કાશીનાં હૈયાફાટ આર્કંદ ફકીરો સાંભળી શકતો નથી, તેથી એ કાશીને ત્યાં જતો નથી. ભૂરો એને ખેંચી જવા માગે છે ત્યારે એનો જવાબ સાંભળવા જેવો છે, ‘મારાથી કાશીભાભીના વિલાપ નંઈ સાંભળ્યા જાય, એનું દુખિયારું મોઢું નંઈ જોઈ શકાય.’ આ મૂર્ખ માણસનો જવાબ સાંભળી ભૂરો બબડી પડે છે, ‘આવા અક્કલ વગરના માણસ કોઈથી જીવ ન મેળવતા હોય તો !’

કાશીને તો ફકીરાનું જ ઘર માંડવું હતું. થોડા સહવાસમાં એનું જીવતરેય ‘લેયુંસેયું’ કરી નાખવું હતું પણ ફકીરો હજી કુંવારો હતો. જો કાશીને ઘરમાં લાવવી હોય તોપણ કુંવારા આદમીથી આ ન થાય એ રિવાજ સામે મોં ફાડીને ઊભો હતો. કુંવારો માણસ નાતરું કરે એ નાતની કસૂર જ નહીં પણ ધર્મશાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન યાને મહાપાપ હતું.’ છતાં કાશી-ફકીરાના અંતરમાં તો ‘અરે ગુનો ને પાપ ! એમાં શું કોઈની હત્યા થતી’તી ?’ આમ જ હતું.

કાશી કહે તોય આ અડબંગ ફકીરો એને ઘરમાં બેસાડવા તૈયાર ન હતો કેમ કે કાશીને એ દુઃખી જોઈ શકે એમ ન હતો.’ – આ ઘી-દૂધમાં ઊછરેલી બાઈને મારે ઘેર તો છાશનાંય સમણાં પડેને ?’ એ કેમ ચાલે ? પોતાના પ્રેમની ખાતર પ્રેમિકાને દુઃખી કરવી એ વાત સ્વીકારવા ફકીરો તૈયાર જ ન હતો. પોતાનું જે થવું હોય તે થાય પણ કાશીને તો એ કેવળ કેવળ સુખી જોવા માગતો હતો. પ્રેમની આવી ઉદાત્ત ભાવના સાથે આ અભણ તંતુ જોડાયેલો હતો. જ્યારે આ બાજુ કાશીનેય ‘ધખધખતી સાંકળ થઈને અઘોરી (ફકીરા)ના ગળે પડવું’તું પણ એનેય મા-બાપનું મૂઠું નડતું હતું. ટૂંકમાં બંને પક્ષે ન્યોછાવરીની ભાવના સાથે અનુસંધાન સંધાયેલું હતું.

જ્યારે કાશીની ધનજી સાથેની સગાઈ તૂટી ગઈ અને બીજી બાજુ ‘કોથળામાં કે’ છે બિલાડું છે’ આ વાતની ભૂરા દ્વારા ફકીરાને ખબર પડે છે ત્યારે, ‘કાશીભાભી એવું કરે જ નંઈ, હું માનું જ નંઈને !’ કહી એ જોરદાર વિરોધ કરે છે. કાશી બે-જીવી છે એ વાતનું કમઠાણ બધે ચાલતું હોય છે ત્યારે આ ફકીરો કાશીને હૈયે ધડાવ રાખવાનુંય કહી આવે છે. ‘આ દોઢલી વેળામાં તને એમ લાગતું હોય કે તારું કોઈ નથી, તો ભૂલી જજે ! હું વાઘ જેવો બેઠો છું... અડધી રાતેય તું તારે હેંડી આવજે મારી પાસે !’ અને કાશીને ધારણ આપતાં વાક્યો જુઓ, ‘આમ તો હું ફકીર જેવો છું પણ... હથેળિયોના તને છાંયડા કરીશ !’ છેલ્લે કૂવામાં મોત વહોરવા પડનાર, કાશીને બચાવનાર, પારકાં હમેલ પોતાનાં કરનાર ફકીરો લૂગડાં પે’રાવવાની વિધિની પણ મજાક કરે છે, ‘વિધિ ને વિધિ !’ આ ‘ભેનાંને બદલે કોરાં પે’રી લે એ વિધિ !’ અંતે પેલાં મેળામાંથી આણેલાં કંકણ કાશીને, હેવાતન ‘પે’રાવા’ મહારાજને આપે છે ત્યારે કંકણ પર સહુની નજર સ્તબ્ધ બનીને ચોંટી રહે છે.

● અહીં આ બધું વિગતવાર નોંધ્યું છે – લખ્યું છે એનું કારણ એ નથી કે મારે ફકીરા-કાશીના પ્રણયની માંડીને વાત કરવી છે એ તો લેખકે કરી છે જ, પરંતુ સામાન્ય રીતે ભલાં-ભોળાં લાગતાં ગામડાનાં મનેખનો સ્નેહ કેવો અતિશુદ્ધ હોય છે, આ જ નિસ્વાર્થ પ્રેમ એમની અંદર કેવાં કેવાં વમળ પેદા કરે છે, કેવા કેવા સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ સર્જે છે ને ત્યારે આ નિર્દોષ માનવીઓ કઈ રીતે act – react કરતાં હોય છે / થાય છે એની જ વાત કરવી હતી. જાણે-અજાણે કોઈ પણ ગુના વગર, વાંક વગર વિધિના – નિયતિના હાથનો શિકાર થઈ બેઠેલાં આવાં મનેખ મળવાં મુશ્કેલ છે. અસલ ગ્રીક ટ્રેજેડીમાં આ જ વાત છે ને ! કોઈ પણ ગુના વગર નિયતિના શિકાર થવું ! અહીં આપણી આ ગુજરાતી ટ્રેજેડીનાં પાત્રોય આ જ સ્થિતિને વરેલાં છે. પન્નાલાલની ઘણી નવલકથાઓમાં આ ગ્રીક ટ્રેજેડીનો ઓછાઓ વરતાય છે. મતલબ એ નથી કે તેઓ એની નકલ કરી રહ્યા છે. એમની ખુદની કથા વાંચો, એ જ ગ્રીક ટ્રેજેડીનો અવતાર ! એ પોતે જાણે ગ્રીક ટ્રેજેડીના નાયક હતા ! અહીં આ નવલકથામાં અંત સુખદ છે એનું કારણ પણ આપણી ભારતીય પરંપરાસ્તો ! ‘ફકીરો’ નવલકથાનાં ફકીરો-કાશી,

‘માનવીની ભવાઈ’નાં કાળુ - રાજુ, ‘મળેલા જીવ’નાં જીવી - કાનજી, ‘ગલાલસિંહ’નાં ગલાલ-ફૂલકુંવર, ‘પાછલે બારણે’નાં અમર, હિમંત, કુંવર આ બધાંની ધાટી ટ્રેજેડીની છે. આ વાત, વિગત, વસ્તુ નિ:શંક છે.

• બીજો એક વિચાર રજૂ કરતાં પહેલાં પન્નાલાલ સાહેબની, આ કથામાંથી તારવેલી કેટલીક ઉક્તિઓ, વાક્યો, સંવાદોનો સંસ્પર્શ પામીએ અને એમની ભાષાને માણીએ -

‘૧૧૧૧ બાપનું તે નાતરું આપનું’

‘છુંછો છિનાળું કરે ને ગામ દંડ ભરે.’ ‘જગતમાં છત ડાહી ને અછત ગાંડી છે.’

‘મરદનો રૂદો રૂએ ને ભૈરાંની આંખ ચૂએ.’ ‘ફકીરાને દાઢમાં નહીં પણ ફૂલની કોઈ દાબડીમાં ઘાલ્યો હોય એ રીતની નજરે જોતી ચાલતી થઈ.’ (કાશીની અભિવ્યક્તિ)

‘ને છતાંય જીવનના આ એક સ્વાતિ નક્ષત્રમાં કાશીનાં મોતી હાલ તુરંત વણપાક્યાં જ રહી ગયાં.’ ‘શું કે’વાય ! ફેરવેલું લાકડું ફરી જાય છે તો તમે તો મનેખ છો.’

• હવે મને સૂઝેલો એક વિચાર -

એક કલાકની મજેદાર ટેલિફિલ્મ્સ સરસ બને. રજૂઆત નાવીન્યપૂર્ણ હોય તો લોકો આવકારે, માણે, આનંદ અનુભવે. ખાવ, પીવો ને જલસા કરોના જમાનામાં ઊંડે ઊંડે કશુંક અડકે, ગરમાવો આપે એવી આ કથા છે. કોઈક સારો સેન્સિટિવ દિગ્દર્શક આ ટેલિ ફિલ્મ બનાવે તો લાજવાબ, રસથી ભરી ભરી બને. હા, એની ટ્રીટમેન્ટ એકદમ ઉચ્ચ અને કલાપૂર્ણ હોવી જોઈએ. જૂની વાર્તાને આધુનિક સંદર્ભમાં જકસ્ટાપોઝ કર્યા વગર એના પોતાના જ સંદર્ભમાં બરાબર સજાવે તો. એમ તો આ ટેલીફિલ્મ બનાવવાનું અમારું મન પણ ખરું, પણ વો દન ચ્યાંકે... સાથે સાથે આપણે રહ્યા નાથિયા, નાથાલાલ થોડા છઈએ ?

મારા વડાલા ભાવકો આપણા બધા માટે એક આકાશવાણી -

‘કળાકૃતિ કોઈ કાળેય પોતાની તાજપ ગુમાવતી નથી.’

‘કેમેરા ઓન છે’ : ‘નિરુદ્દેશે ચલમ ફૂંકવા પંચમુખી....’ | સિલાસ પટેલિયા

[કેમેરા ઓન છે : લાભશંકર ઠાકર, પ્ર. આ. ૨૦૦૯ પ્રકા. ૨નાદે, અમદાવાદ, પૃ. ૧૪૦, કિં. ૩. ૯૦/-]

લાભશંકર ઠાકરનો કાવ્યસંચય ‘કેમેરા ઓન છે’ વાંચતાં-માણતાં જે. કૃષ્ણમૂર્તિનું આ વિધાન મનમાં તરત ઊપસી આવ્યું. ‘જો તમે ‘જે છે’ તેને નિહાળો છો તો તમે વિશ્વને નિહાળો છો. અને ‘જે છે’ તેને નકારો છો તો તે સંઘર્ષનું મૂળ છે. વિશ્વનું સૌન્દર્ય ‘જે છે’ તેમાં જ છે. ‘જે છે’ તેની સાથે રહેવું...’

આ વિધાનમાં ‘જે છે’ કેન્દ્રમાં છે. ‘જે છે’ એ નિહાળનાર કેન્દ્રમાં છે. ‘જે છે’ વડે સમસ્ત સાથે જોડાવાની ખેવના છે. આ ‘જે છે’ એ અંદરબહાર બેઉ સ્તરે છે ને એને જોવાની પ્રક્રિયા બંને છેડે છે. કેમેરાને ઓન કરીને કવિ લાભશંકરે આ ‘જે છે’ એને મીડ શોટ, લોંગ શોટ, કલોઝઅપથી પકડ્યું છે. ડિસ્ટન્સ ક્લિએટ કર્યું છે. પોતાને એનસર્કલ કરીને જોવાની મથામણો કરી છે. કેમેરાને ઝૂમ પણ કર્યો છે. કવિ રાજેન્દ્ર શાહે ગાયેલું : ‘નિરુદ્દેશે / સંસારે મુજ મુગ્ધ ભ્રમણ / પાંશુમલિનવેશે’ ને લાભશંકરે આ સંચયના છેડે ગાયું : ‘નિરુદ્દેશે ચલમ ફૂંકવા / પંચમુખી’ (પૃ. ૧૨૮) નિરુદ્દેશેનો હેતુ તો બંનેમાં છે. એકમાં ભ્રમણ છે. બીજામાં પંચેન્દ્રિયથી માણવાની વાત છે ‘ચલમ ફૂંકવા’માં એ સૂચિત છે જ. આમ, ‘જે છે’ એને સતત જોવા-માણવાની મથામણ ‘કેમેરા ઓન’ કરીને કરવામાં આવી છે. જુદી જુદી સ્થિતિઓમાંથી પસાર થતાં થતાં જે અનુભવમાં લય પામ્યું એનું અહીં એક મુવી છે, ટુકડા ટુકડામાં છતાં એ સળંગ ૧૨૭ લોંગ શોટ, મીડ શોટ અને કલોઝઅપમાં ચાલતું રહ્યું છે. એક કાવ્યમાં આ સળંગ મુવીનું મૂળ પડેલું જોઈ શકાય છે – કાવ્યક્રમ : ૯૮

‘અંદર જોતી આંખ કલોઝઅપમાં / સ્થગિત થઈ ગઈ એવી કે / સજીવ હોવાના અહેસાસ માટે / દિગંબરી અભિનિવેશમાં હું મને / એનસર્કલ કરી રહ્યો છું / વિધાઉટ કટ.’ (પૃ. ૯૯)

વિધાઉટ કટ આ કેમેરા ચાલ્યો છે. કેમેરામેનની આંખ એ જ ઝંખે છે કેમકે અંદર જોતી આંખ આ ‘જે છે’ એના માટે તરસે છે ને એમાં હોવાપણાની પ્રતીતિ છે. એ તીવ્ર છે એથી જ એક જબર અભિનિવેશ પણ છે. આ એક એવી જગા છે જ્યાં આ આંખ એનસર્કલ થઈ છે ને આગળના ૧૨૬ શોટ એણે દિગંબરી અભિનિવેશથી ઝીલ્યા છે. એ કેવા છે એ જોવાની ભાવકલેખે આપણીય ઈચ્છા છે.

કાવ્યનાયકના અનેકાનેક ધમપછાડાની ભીતરમાં પણ એ જ શોધે છે. સ્વ સાતેની મથામણમાંથી એ પકડાય છે.

‘આ શેના ધમપછાડા માંડ્યા છે વારુ ? / સન્નિધિની નાગચૂડમાંથી છૂટવાના. / છૂટીને શું કરવું છે ? / મારે / મને જોવો છે.’ (પૃ. ૦૭)

‘મારે મને જોવો છે’ આ વિધાન એક પોલાદી તાકાત લઈને આવનારું છે. ઈશ્વરને જોવો નથી. ‘મને’ જોવો છે. Absurdityની સામેય ખુદને જોવાની ખેવના છે. આયેનેસ્કો કે બેકેટનો નાયક જે રીતે ભરી દુનિયામાં ‘જાત’ને, પારાવાર વેદના વચ્ચે, પારાવાર સંવેદનાસહિત શોધે છે એવું આ પંક્તિમાં છે. અસ્તિત્વવાદી ચિંતનનું આ કાવ્યરૂપવિધાન છે. સીધું લાગે પણ એ ભારે સંકુલ છે. ‘નાગચૂડ’ પ્રયોગ આદિમતા ભણી લઈ જાય છે. નાગ ને એની ચૂડ – બંનેમાં એ સૂચિત છે. દશ્યાત્મકતા સાથે સન્નિધિનો ખ્યાલ નવું જ પરિમાણ આપે છે. શોધ છે તો પ્રતીક્ષાય છે. કંટાળોય છે. કસોટીય છે ને અપાર વેદનગર્ભ ચિત્ત હોય તેથી વેદનામય સ્થિતિય છે એ ભાવ આવે છે આ રીતે :

‘ખડક હોવું કાંઠા પરના / અને છાલકોનું સતત અથડાતા રહેવું / રે ક્યારે ઓગળશે / આ / ઓગળવાના સાતત્યની પ્રતીક્ષા ?’ (પૃ. ૧૨)

ભારતીય ધર્મપરંપરામાં અહલ્યાનો સંદર્ભ આવે છે. દેવ એનો ઉદ્ધાર કરે છે, પથ્થર ઓગળે છે જાણે ! પરંતુ બીજો એક છેડો છે અસ્તિત્વને તારસ્વરે પામવાનો, માણવાનો, શોધવાનો, જે કામૂ, સાર્ત્ત અને એ પછી બેકેટ, આયેનેસ્કોમાં છે જેમાં નિરંતર પ્રતીક્ષાનોય સંદર્ભ છે. ‘વેઈટિંગ ફોર ગોદો’માં સેમ્યુઅલ બેકેટે જે રીતે પ્રતીક્ષાને અસ્તિત્વ સાથે સાંકળીને નવું જ રૂપ આપ્યું છે એ અહીં પણ જોઈ શકાશે. ‘મિથ ઓફ સિસિફ્સ’માંય ખડક છે ને ચઢાણ છે ને અંત નથી ! અહીં ‘ખડક’ ઓગળે એવી ધખના અગત્યની છે. કાંઠો છે. ત્યાં ખડક છે. ખડક પર જળ અથડાય છે. નિનાદ પણ સંભળાય છે. છતાં ઓગળવાની ઝંખના એમ જ પ્રતીક્ષારત રહે છે, આ છે નિયતિ ! જળ ઓગળે ને જળ હોય એ ઘટના સ્વયં રોમાંચક છે, છતાં અહીં આ પરિસ્થિતિ કુણ્ણવક છે. સાચે જ કેમેરા ઓન છે ને જે રીતે એણે ખડક, જળ ને છાલકોનું ફિલ્મમાંકન કર્યું છે એ, આ ત્રણ સિવાયનું ઘણુંય આંખ, કાન, નાક, સ્પર્શ સામે લાવે છે. સમુદ્ર ને આખોય એ પરિવેશ આંખ આગળ તરવરે છે.

અસ્તિત્વની નિરર્થકતાની સાર્થકતા સંવેદનશીલતાને મરવા ના દેવામાં છે. ‘મિથ ઓફ...’માં ટોચે જવું ને પથ્થરનું પડી જવું ને પરત આવવું – આ એકધારી ક્રિયામાં જે આવનજાવન છે એમાં જો સંવિત્ લીલું રાખી શકીએ તો જ સાર્થકતા યા જીવંતતા પામી શકીએ. ૨૬મા કાવ્યમાં નાયક કહે છે, ‘અંતર કપાયું નથી...’ સિસિફ્સનું સ્મરણ થાય ! પરંતુ તરત કહે છે : ‘પ્રતીક્ષા ઓલવાઈ નથી / નિષ્પલક આંખોએ / પલકારો ખાધો નથી સદીઓથી. / છે. / અને આવે છે. / વચ્ચે છે પ્રલંબ ભૂરો પટ.’ (પૃ. ૨૬) આમાં સદીઓના સમયસંદર્ભમાં માનવનિયતિ પડેલી છે તો ‘પ્રલંબ ભૂરો પટ’ એ

નિયતિને સદ્ધ બનાવે છે. અર્થ આપે છે. પ્રતીક્ષા તો છે જ. એ ઓલવાવાની નથી જ પણ પ્રતીક્ષા કરવાનું ગમે એવુંય કંઈક છે – એ છે ભૂરો પટ ! આ અગત્યની બાબત છે. દરિયો, કાંઠો, એની વચાળે માનવ ! એની પ્રતીક્ષા,ને પ્રલંબ ભૂરો પટ ! બધું જ કેમેરામેન ભાવક સામે જે રીતે પ્રગટાવે છે એ લીન બનાવી દે છે. આ ભૂરોપટ જ, એ પ્રતીક્ષા જ જીવવાના માર્ગો રચે છે. ચિતારાની પીંછી મને ચીતરીને ઊંઘી ગઈ છે ? એવો સવાલ એથી જ કાવ્યનાયકને થાય છે કેમકે એને હજુ મોં ચિતરાવવું છે. ઝૂલવુંય છે. ચમક ચમક થતા તારા જોવામાં એ રત બને છે. મેઘારાજા બગીચો પાથરશે મનમાં, એવીય તરસ છે ને પૂર્ણ થાય છે કેમકે નાયક કહે છે કે પાથરવા ઘો બગીચો મનમાં, ‘છે છે છે જગ્યા અમાપ.’ આ છે મનલીલા ! ધુમ્મસમાંય લયભેર એ ખીણોની ખીણોમાં તરે છે. ધૂળધાણી થયેલા જીવન પાસે પણ એ ઊભો છે તો કઈ મુદ્રામાં ? જુઓ : ‘...આ વેરણછેરણ સાથે / હજી / નિસબત છે મારી. / I am still alive’ (૬૧) ઓળખ આમાં છે ને તેથી જ ૪૮મા કાવ્યમાં એ કહે છે કે પ્રતીક્ષા છે પણ એવી ક્ષણની નહીં જેમાં મારી બાદબાકી થઈ જાય, બધું જ વિગલિત થયા પછીય મારે મારો ‘હું’ તો જોઈએ જ ! કેમકે એ તીવ્રતાથી કથે છે : ‘જે મને આ સંદર્ભસૃષ્ટિમાં ઊભો રાખે. / અન્યથા / એના વગર તો હું / કડડભૂસ કરતો તૂટી પડું વેરવિખેર. / મારે / મારા સિવાયના / કોઈ સરવાળાની જરૂર નથી.’ (પૃ. ૪૮) અસ્તિત્વનું સાર્થક્ય આ અગ્નિગર્ભ વેદનશીલતામાં છે. વહેવાનો એક સંદર્ભ ૬૨મા કાવ્યમાં છે. ગમગીનીને પણ વહાવી દીધી છે. એ પછી હ્યુમન રિલેશન માટેની કન્સન પ્રગટ થાય છે – અધર ઇંઠ હેલ – એવું નહીં જ બલ્કે ‘આ વસંત ખીલે શત પાંખડી, કોઈ આવો ને.’ (૬૨) ‘હરિ આવો ને...’ એવું નહીં ! ‘કોઈ’ આવો ને ! આર્જવભાવ છે. ‘કોઈ’ને બોલાવવામાં other is Hellનો છેદ ઊડી જાય છે. Culture-Root પણ આપણને ક્યાં કેવી રીતે બાંધે છે ને મૂલ્યસ્થાપન કરે છે એનુંય આમાં ચિત્ર છે. આવી માનવીય નિસબત બહુ જ અગત્યની છે. આવા સંદર્ભમાં ઉલ્લેખ કાવ્ય ટાંકવાનું મન થાય છે : ‘પ્રકૃતિ જ રક્ષણ કરે છે સમભાવભરી / નિસબતનું / એની પ્રેરણાથી / અન્યને વીંધી નાખવો / પછી સમભાવથી પાટાપિંડી કરવી / તે / કહો પ્રકૃતિ વિના શક્ય છે ?’ (૩૯) આમાં પ્રકૃતિ અને સંસ્કૃતિ બંનેનો સમન્વય છે. પ્રકૃતિ તો છે જ, એની પ્રેરણાથી જ સંસ્કૃતિ જન્મી છે ને વીંધી નાંખવાની હિંસ્રતામાંય પ્રકૃતિ છે પરંતુ ‘સમભાવથી પાટાપિંડી’ કરવામાં સંસ્કૃતિસંદર્ભ છે કેમકે માનવસંબંધમાં જે નિસબતના તાણાવાણ છે એ આદિમતાથી ખસીને આગળ વધેલા છે. આ આખીય રચના અર્થગંભીર છે. હોનારત, પ્રકૃતિની જ નીપજ છે પરંતુ એની વચ્ચે માનવીય નિસબત અગત્યની છે. માનવપ્રકૃતિ માટે પણ આ બાબત એટલી જ સાચી છે. સતત મનના ઉધામાઓ, મનની લીલાઓ અને વેદનાઓની વચ્ચે કાવ્યનાયક પોતાને શોધે છે ને પામેય છે. આ જાત સાથેનો મુકાબલો, આ રચનાઓને પરમ આસ્વાદ્ય બનાવે છે. પ્રતીક્ષા, સ્મૃતિ, શ્રુતિ, પુરુષાર્થ આદિ વડે

આ મુકાબલો સૂચવાયો છે. એ વડેય આનંદમાં લય પામવાની ધન્યતા તો છે જ. ‘નાકની નથ જેણે કાનમાં પહેરી છે / તે સ્મૃતિ / રોકાઈ ગઈ છે વનમાં / વાઘ વરુ ને ઝાઝાં વાંદરાને / ટગર ટગર તાકવામાં.’ (પૃ. ૭૫) તાકવાની આ પ્રક્રિયા લીલયા છે. એક કીડા છે. સ્મૃતિને આવી રીતે મૂર્ત કરવામાં જે દશ્યાત્મકતા છે, એ એકલા ‘નથ’થી સુંદરી રૂપે ખીલે છે. અંતે તો આનંદલય જ બાકી રહે છે.

કેમેરો જુદી જુદી જગાએ ઘૂમે છે. કાવ્યનાયકના મનોગતના વિધ વિધ પડાવોને એ તાકે છે. એક સ્ટિલચિત્ર : ‘ખબર જ નથી કે / કેટકેટલાં બારીબારણાંથી રચાયેલો / એક / આવાસ છું હું.’ (૬૭) બારીબારણાં ને આવાસના આ સંદર્ભમાં માનવસંબંધ તો નિહિત છે જ છતાં એની અકળતા અંગેય અકળામણ છે. શોધ છે. આ શોધનો – પુરુષાર્થનો અંત ક્યારે ? ‘ક્યારે હું / મારા આ નિખિલ આવાસની / સંદર્ભસમગ્રતાને પામીશ ?’ (૬૭) આ જે ધારદાર પ્રશ્નો છે એમાં પેલી તીવ્રતમ પ્રતીક્ષા, જે મોટાભાગનાં આ કાવ્યોમાં છે એને નવો જ અર્થ મળે છે. ફરી યાદ આવે : Waiting for Godo ! પહેલાં ‘આવાસ’ અંતે ‘નિખિલ આવાસ’ આ સંદર્ભ અમસ્થો નથી જ ! આવાસથી ભૂમાને સ્પર્શવાની વાત છે. ટાગોરનું સહજ સ્મરણ થાય છે. ઉમાશંકરની વિશ્વમાનવચેતના જરા જુદા સંદર્ભે અહીં પ્રગટતી અનુભવાય છે. જોકે વિશ્વના હરેક મહાન કવિની સંવેદનયાત્રા ‘આવાસ’થી ‘નિખિલ આવાસ’ ભણીની હોય છે. રિલ્કેય સ્મરણે ચઢે ! બીજા એક પડાવમાં ‘રંગમંચ’ બની જાય છે કાવ્યનાયક ! કઈ રીતે ? તો મશ્કરું ઠહાબાજ વિનોદી એનિમલ નાયકનાં ગભરામણ, ક્ષુબ્ધતા, રઘવાટને ઉછાળતું ઉછાળતું ફૂદકા સાથે નર્તન કરતું કરતું આ સ્થિતિ રચે છે. રંગમંચ પણ નાયક ! પ્રેક્ષક પણ નાયક ! આરંભે સુંદર ગતિશીલ ચિત્ર – તરલ રંચલ... પછી સ્ટિલચિત્ર ! અંતે વળી પ્રેક્ષકના સંદર્ભમાં ક્રિયાશીલતા, જે અપેક્ષિત છે. બને છે આંખ સામે – I am scattered before my end. (પૃ. ૭૨) આ પ્રત્યેક પડાવોમાં વળી ગતિ તો છે જ. સતત મન સક્રિય છે. તીવ્રતમ સંવેદનાથી ખચિત ! ૧૧૩મા કાવ્યનો ઉઘાડ છે : ‘ઝગારા મારે છે તે ડિઝાયર છે.’ ઉઘાડમાં જ ડિઝાયર ઝગારા મારતી તાદૃશ થાય છે, કેમેરા બરાબર સક્રિય છે. ડિઝાયર કેવી ? ‘નિર્વસન થવું છે’ ‘સમૂહ થવું છે’ ‘રક્તનો નૈવેદ્ય’ પીવો છે...

આમાં આદિમતાનું ચિત્ર અંકિત થયું છે. સમૂહજમાતમાં સાથે હોવાનો ભાવ તો ઘૂંટાયો જ છે પણ રક્ત, નૈવેદ્ય, નિર્વસન આદિમાં જે culture સૂચિત છે એ આ culture સામે અથડાય છે. મૂળ તો આ એક જબ્બર આકોશ છે આજની આપણી આ ઢંગધડા વગરની સંસ્કૃતિ સામે, જે બદ્ધતા, જડતા, વિધિનિષેધોમાં આપણે બંધાયા છીએ એની સામે આ શેષ છે. એટલે જ એ કાવ્યના અંતે નાયક કહે છે : ‘સર્વથા / પી જાય મને પછી / આ કેમેરા ઓફ કરીશ ? હા.’ પ્રશ્નાર્થનો હકારસૂચક જવાબ છે. મુક્તિ પામ્યા પછી આ કેમેરા ઓફ !

આમ, કેમેરા ઓન કરીને કવિએ આ પરિદેશ્યમાન જગતને ઝીલ્યું છે જેમાં કેવળ ફિલ્માંકન-શબ્દાંકન જ નથી, પરંતુ અસ્તિત્વપરક ઊંડી સંવેદનાથી રસાયેલું ચિંતન પણ છે જે વિવિધ કલ્પનોમાં ને પ્રતીકાત્મક સંદર્ભોમાં પ્રગટ થયું છે. એક ભાવકલેખે આપણી આંખ અને અંતર, કવિનો આ કેમેરા ઓન રહે એવું ઝંખે ને અવનવાં દેશ્યો રચાતાં રહે ને આપણે માણતાં રહીએ !

સ્નેહસંચલનોની સંકુલતા | ઇલા નાયક

[અવઢવ : જનક નાયક, પ્રકા. સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૧]

સાહિત્ય માનવમનનું સર્જન છે અને તે માનવમન સુધી પહોંચે છે. આથી જ સાહિત્યને મનુષ્યના અસ્તિત્વનું ભાષાગત પ્રતિનિધાન તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. સાહિત્યમાં અને તેમાં પણ કથાસાહિત્યમાં મનુષ્યની આંતરબાહ્ય ગતિવિધિ સુપેરે પ્રગટ થતી હોય છે. આથી સાહિત્યમાં સૌંદર્યતત્ત્વની સાથે મનુષ્યના મનોવ્યાપારો, ભાવનાઓ, સંવેદનો, વિચારો પ્રગટ થતાં હોય છે. માનવજીવનના અનુભવો, સંઘર્ષો માનવમન સાથે અતૂટ જોડાયેલા છે. આવા સંઘર્ષો, સંવેદનો ‘અવઢવ’માં વ્યક્ત થયાં છે. ‘અવઢવ’ સંવેદનસંઘર્ષની કથા છે.

જનક નાયક માનવમનના અચ્છા પરખંદા છે, તેથી તેમની નવલકથાઓમાં ચરિત્રોનું મનોવૈજ્ઞાનિક આલેખન વધુ જોવા મળે છે. ‘અવઢવ’ તેમની લઘુનવલ છે અને લઘુનવલમાં બૃહન્નવલની જેમ સમાજ, રાષ્ટ્ર આદિ મોટા ફલક પર આલેખી શકાય એવું ઘટનાબહુલ વિષયવસ્તુ હોતું નથી. લઘુનવલમાં તો વ્યક્તિની મનની દુર્ગમ પ્રદેશોમાં પ્રવેશવાનો પુરુષાર્થ હોય છે. કોઈ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ કે સંજોગોમાં મુકાતી વ્યક્તિનું ચિત્ત જે કટોકટી અનુભવે, દ્વંદ્વ અનુભવે, તાણ અનુભવે છે તેનું ચિત્ર કથાકાર આપતો હોય છે. આમ લઘુનવલમાં સમાજ નહીં પણ વ્યક્તિગત ચેતનાનાં આંદોલનો મૂર્ત કરાયાં હોય છે. અહીં લાગણીનો સંઘર્ષ પ્રણયનો નથી, જીવનની અસંગતતાનું સંવેદન પણ નથી, અચેતન મનને પ્રતિબિંબિત કરતા કોઈ સ્વપ્નની કથા પણ નથી. અહીં તો ત્રણ પાત્રોના સ્નેહસંચલનોની કથા છે. આ ત્રણે એકબીજાંને ચાહે છે છતાં તેમનો પ્રેમ કોઈ ને કોઈ કારણે અવરોધાય છે. એક પાત્ર બીજાને ચાહે પણ છે અને તેની સાથે ઉગ્ર વિરોધ પણ કરે છે. પ્રેમની વાતમાં એક વત્તા એક બરાબર બે એવું નિશ્ચિત ગણિત હોતું નથી. એનાં સરવાળા-બાદબાકી પોતાનાં આગવાં હોય છે. અહીં ત્રણે પાત્રોના મનની સંકુલતાઓ સરસ વ્યક્ત થઈ છે.

સ્પંદન અને શકુંતલા પતિ-પત્ની છે અને કૃતિ તેમની લાડ લડાવેલી, બુદ્ધિશાળી, સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવતી પુત્રી છે. સ્પંદન અને શકુંતલાનું લગ્ન માતા-પિતાની પસંદગીનું હતું. શકુંતલા અંગ્રેજ સાથે એમ.એ. થયેલી હતી. તેણે અંગ્રેજના ક્લાસીસ પણ ચલાવ્યા હતા. તેને જલદી લગ્ન નહોતાં કરવાં કેમ કે જાતે જિંદગી જોવી હતી, અનુભવવી હતી

અને કમાઈને થોડા પૈસા ભેગા કરવા હતા, જાતે કમાયેલા પૈસા મન મૂકીને ખર્ચવા હતા પણ પપ્પાએ પસંદ કરેલા યુવક સ્પંદન સાથે એને પરણવું પડ્યું. લગ્ન પછી બંને એકબીજાને પ્રેમ કરતાં થયાં એમ કહેવા કરતાં ગોઠવાયાં એમ કહેવું ઉચિત છે. એમાં પણ શર્કુંતલા જ બધી રીતે સ્પંદનને અનુકૂળ થઈને રહે છે. એના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને કથામાં સ્થાન અપાયું નથી. કૃતિ સ્પંદન અને શર્કુંતલાની લાડવેલી દીકરી હતી. કૃતિ જેમ જેમ મોટી થતી જાય છે તેમ તેમ માતા-પિતાના જટિલ સંબંધોને નિરખતી-પરખતી જાય છે. કૃતિને મમ્મી માટે ઊંડો પ્રેમ છે પણ તે પપ્પાની વધુ નજીક છે. તે પપ્પાને ખૂબ ચાહે છે. સ્પંદને મંથર નામનો એક યુવાન કૃતિ માટે પસંદ કર્યો છે અને તે દઢ રીતે માને છે કે મંથર કૃતિ માટે બધી રીતે યોગ્ય છે. પણ કૃતિ હાલમાં લગ્ન કરવા માગતી નથી અને તે પણ છોકરાને જાણ્યા વિના, ઓળખ્યા વિના તેને લગ્ન કરવાં નથી. અહીં સંઘર્ષ જન્મે છે. કૃતિની બાબતમાં ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય છે. શર્કુંતલા ઇચ્છે છે કે સ્પંદન કૃતિને નિર્ણયની સ્વતંત્રતા આપે, પણ તે બોલી શકતી નથી. મા-બાપ સંતાનોનું સુખ જ ઇચ્છતાં હોય છે અને પોતાની દષ્ટિએ સારું ભણેલો, દેખાવડો, સેટલ થયેલો કમાતો છોકરો શોધે છે અને તેઓ માને છે કે દીકરી ત્યાં સુખી જ થશે. પણ વહાલી દીકરીનાં લગ્ન માટે એના અભિપ્રાયનું કોઈ વજૂદ જ નહીં ? એવો પ્રશ્ન લેખકે અહીં ઊભો કર્યો છે.

સ્પંદન માને છે કે તે જે કંઈ કરે છે તે શર્કુંતલા અને કૃતિના સુખ માટે જ કરે છે. સ્પંદન સત્તાવાહી સ્વભાવનો છે. ઘરમાં નિર્ણાયક સત્તા તેની જ છે. શર્કુંતલાનો તો કોઈ અવાજ જ નથી. કૃતિએ મમ્મી-પપ્પાના લગ્નજીવનને જોયું છે અને તે માને છે કે તે બંને એકબીજા માટે બનેલાં નથી. તે પોતાના મંથર સાથેના વિવાહ અંગે અકળાયેલી છે. પણ પપ્પાને તે ચાહે છે અને તેમને તે દુઃખી જોવા ઇચ્છતી નથી. આમ છતાં લગ્ન અંગે તે પોતાનો વિરોધ તો નોંધાવે જ છે. તેના ગુસ્સાને અને ઉદાસીને ઓછાં કરવા સ્પંદન શર્કુંતલા અને કૃતિ સાથે પાંચ દિવસ ગોવા ફરવા જવાનો પ્રોગ્રામ બનાવે છે. આ પાંચ દિવસના સમયમાં વર્તમાન અને ભૂતકાળના પ્રસંગો ગોઠવાયા છે. અહીં ત્રણે એકબીજાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પાંચ દિવસ દરમિયાન જે નાના નાના પ્રસંગો બને છે તે દ્વારા ત્રણે પાત્રોનાં મન:સંચલનો પ્રગટ થતાં રહે છે. પાત્રો વારાફરતી કથક બનીને પોતાની વાત કહેતાં જાય છે અને એ રીતે કથા ગૂંથાતી જાય છે.

લઘુનવલમાં સ્થળ, કાળ અને પરિવેશનો પરિચિત ફલક પર ઉપયોગ થતો હોય છે. અહીં ગોવાનો બીચ અને સમુદ્રનો પરિવેશ પાત્રસંવેદનને મૂર્ત કરવા ઉચિત રીતે ઉપયોજાયો છે. નવલકથાનો આરંભ સ્પંદનના આત્મકથનથી થાય છે. તે દરિયાકિનારે બેઠો છે. થોડે દૂર કૃતિ રેતીમાં ઘર બનાવી રહી છે પણ સ્પંદનને કૃતિ દૂર હતી એના કરતાં પણ વધુ દૂર લાગે છે. કૃતિનું આમ રેતીમાં ઘર બનાવવું અને સ્પંદનને કૃતિ 'વધુ દૂર' લાગવી સૂચનાત્મક છે. નવલકથામાં લેખકે પ્રતીકો યોજ્યાં છે પણ તે ન

સમજાય એવાં સંકુલ નથી. કેટલીક વખત પ્રતીક બોલકું પણ લાગે છે. બીચ ઉપર સ્પંદન, કૃતિ અને શકુંતલા ત્રણે એકબીજાથી દૂર દૂર પોતપોતાનામાં મસ્ત, એકબીજાથી અલિપ્ત બેઠાં હતાં. સ્પંદન વિચારે છે એના ઘરની ત્રણ જ દીવાલો છે. એ મંથનને ચોથી દીવાલ બનાવવા ઇચ્છે છે. આમ કરવા જતાં કદાચ એક દીવાલ ઓછી થાય એવું પણ બને. તેના ઘરની એક દીવાલ સાવ મૂંગી છે. એની મૂંગી ચીસો સ્પંદનની કાળખીંટ દીવાલ સાથે ટકરાઈને વિખેરાઈ જાય છે. દરિયામાં ડૂબતી શકુંતલાને આંખ સામે પાણીની દીવાલ દેખાય છે. અહીં એકથી વધુ અર્થ આપતું દીવાલનું પ્રતીક અસરકારક બન્યું છે. ઘરની દીવાલ રક્ષણ પણ આપે અને બંધન પણ લાદે. શકુંતલા માટે સ્પંદન જડ દીવાલ છે, જ્યાં એનાં સંવેદનો અથડાઈને ચૂર ચૂર થઈ જાય છે. હોટલના રૂમમાં આંટા મારતી કૃતિને જ્યાં ને ત્યાં દીવાલ નડે છે. મંથરની ધૂંધળી દેખાતી દીવાલમાં કૃતિને અંધારખૂણાનો આભાસ થાય છે. આમ અહીં જોઈ શકાય છે કે સ્પંદન અહમશીલ હોવા છતાં પોતાનું વિશ્લેષણ તો કર્યાં જ કરતો હોય છે અને તેથી જ કથાને અંતે તે પોતાની જીદ છોડી શકે છે. આથી જ તે ભાવકની સહાનુભૂતિ પણ ગુમાવતો નથી. કૃતિ મમ્મીનો પક્ષ લઈ “લેટ હર ટોક પાપા. આખી જિંદગી તો એ મૂંગી રહી છે” કહે છે ત્યારે “તારે કશુંક કહેવું છે શકુંતલા ?” કહેતાં પોતાનો “અવાજ જાણે રાક્ષસી બની ગયો હતો” એવું તેને લાગે છે. તે બેઠો બેઠો વિચાર્યાં કરે છે ત્યારે કૃતિનો અવાજ સંભળાય છે, “પાપા પ્લીઝ ! જસ્ટ નાવ નો મેરેજ.” છેવટે મંથર અંગે પોઝિટિવ વિચારવા કૃતિને વધુ સમય આપવો પડશે એવું સ્વીકારે છે.

કૃતિને પપ્પાનો સત્તાવાહી સ્વભાવ ગમતો નથી પણ એ પપ્પાના પ્રેમને પણ અનુભવે છે અને પોતે પણ પપ્પાને ખૂબ ચાહે છે. વિરોધ કરવો તો કેમ કરવો અને સ્વતંત્ર નિર્ણય પણ કેવી રીતે કરવો ? તે ખૂબ મૂંઝાયેલી છે. માત્ર મનની સંકુલતા અહીં સરસ પ્રગટ થઈ છે. કૃતિ જુએ છે કે મમ્મીએ લગ્નજીવનમાં શાંતિ અનુભવવી હોય તો પપ્પાના કઠ્ઠામાં જ રહેવું પડે છે, તેથી જ અજાણ્યા મંથન સાથે લગ્ન માટે તે નિર્ણય લઈ શકતી નથી. નવલકથાકારે સ્પંદન અને શકુંતલાના લગ્નજીવન દ્વારા પુરુષપ્રધાન કુટુંબજીવનના પ્રશ્નને પણ સ્પર્શ્યો છે. અહીં તેઓ કોઈ એક જ મત કે અભિપ્રાયના પક્ષકાર બનતા નથી તેમણે પાત્રોને સ્વતંત્ર વિહરવા દીધાં છે. કૃતિ શકુંતલાને સ્પષ્ટ કહે છે, “યુ એન્ડ પાપા, યુ બોથ નેવર સિમ્ડ મેઈડ ફોર ઇચઅધર... આ તો લગ્ન કર્યાં છે એટલે સાથે જીવવાનું, બાકી પ્રેમબેમ જેવું કશું નહીં.” શકુંતલાની દરિયામાં તણાવાની ઘટના પ્રતીકાત્મક છે. એમાં પિતા-પુત્રીના સંઘર્ષ વચ્ચે ક્યાંક શકુંતલાનો ભોગ ન લેવાઈ જાય એવો સંકેત મળે છે.

આ પછી ત્રણે ગોવાદર્શન માટે જાય છે ત્યારે નાની નાની ઘટના સ્પંદન-શકુંતલાના દામ્પત્યને પ્રતિબિંબિત કરે છે. શકુંતલા પાસે સીટ ખાલી હોવા છતાં સ્પંદનનું એની સાથે ન બેસવું, બસને બ્રેક લાગવાથી સ્પંદને પાડેલો ફોટો આઉટ ઓફ ફોકસ આવે

છે ત્યારે “આખું જીવન જ આઉટ ઓફ ફોકસ” ત્યાં... એવું શકુંતલાનું વિચારવું વગેરેનું કથામાં વ્યંજનામૂલ્ય ઘણું છે. સ્પંદન પોતાની લાગણીને ચકાસે છે, “શકુંતલા તરફ મને અનહદ પ્રેમ છે એવું હું ચોક્કસપણે કહી શકું નહીં. શકુંતલા સાથે રહેવાનું છે. આખી જિંદગી કાઢવાની છે અને એકપત્નીવ્રત નિભાવવાનું છે એની મને જાણ ખરી. પણ શકુંતલાથી હું સંતુષ્ટ છું એવું ન જ કહી શકું ને શકુંતલા ? કદાચ એ પણ મારાથી સંતુષ્ટ નથી.” તેઓ ચર્ચમાં મમી જોવા જાય છે ત્યારે કૃતિ વિચારોમાં ખોવાય છે. લગ્ન અંગે પપ્પા સાથે જે ઉશ્કેરાટથી વાતો થયેલી તેનું સ્મરણ થાય છે, અને પોતે પપ્પાને દુઃખી કર્યાનો અપરાધભાવ અનુભવે છે. તે મનોમન પપ્પાની ક્ષમા માગે છે. કૃતિને મંથન ગમતો ન હતો એવું ન હતું પણ મમ્મી-પપ્પાના સંબંધો જોઈ તે અચકાય છે. લગ્ન પછી મંથન સાથે મનમેળ ન થાય તો શું ? એવી તેને દહેશત છે. પોતે દુઃખી નથી એવું વારંવાર સમજાવતી મમ્મી ભ્રમમાં જ જીવે છે એવું તે માને છે. કૃતિને આખી પુરુષજાતિ સામે લડવાની ઈચ્છા થાય છે. તે રડી પડે છે અને મમ્મીને કહે છે, “પ્લીઝ, પપ્પાને સમજાવી દેજે, મારે મંથન સાથે લગ્ન નથી કરવાં.”

કૃતિ, સ્પંદન અને શકુંતલા બીચ પર ચાલી રહ્યાં હતાં ત્યારે સામે અડધું રેતી પર અને અડધું પાણીમાં ઊભેલું વહાણ તેઓ જુએ છે. આ જર્જરિત વહાણમાંથી એક પુરુષ બહાર આવે છે. સ્પંદનને સમુદ્રની પાર્શ્વભૂ પર વહાણ પર ઊભેલા આ પુરુષનો ફોટો લેવાનું મન થાય છે. તે ફોકસ કરે છે તેવામાં વહાણની બીજી બાજુથી એક યુવતીનો અવાજ સંભળાય છે. તે યુવતી ધીમા અવાજે તેની મમ્મીને ફોન પર કહી રહી હતી, “મારું આની સાથે જામશે નહીં... મનમેળ જ નથી ત્યાં ? હું આવું ત્યાં સુધીમાં ડિવોર્સિંગ પર તૈયાર રાખજે.” આ બોમ્બફૂટ્યા સમા શબ્દો સાંભળતાં સ્પંદને કેમેરાનું બટન તો દાબ્યું પણ ફોટો ‘આઉટ ઓફ ફોકસ’ આવ્યો. આ અનુભવ પછી સ્પંદન કૃતિને લગ્નના નિર્ણયની સ્વતંત્રતા આપે છે. તે ચોંકી જાય છે કે પોતાની વહાલી દીકરીનું પણ આવું થાય તો ? જે વાત શકુંતલા અને કૃતિ તેને સમજાવી ન શક્યાં તે તેને પેલી યુવતીના શબ્દોએ સમજાવી દીધી. પ્રસંગની સમાંતરતાનો ઉપયોગ કરી કથાકારે ઈપ્સિત સિદ્ધ કર્યું છે. સ્પંદનની આ વાત સાંભળી શકુંતલા પણ હળવી થઈ જાય છે અને તેનો આભાર માને છે, “આજે ઠીક કર્યું તમે. આભાર તમારો.” આમ કહી તે સ્પંદનને ભેટીને રડી પડી. સ્પંદનની આંખો પણ ભીની થાય છે. તે શકુંતલાને આલિંગનમાં જકડે છે. બંને ઝડપથી ચાલી કૃતિની સાથે થઈ જાય છે અને તે બીજા હાથથી કૃતિને પણ બાહોમાં સમાવે છે. પપ્પાએ તેને સ્વતંત્રતા આપી પણ કૃતિ નિર્ણય લેવાની અવઢવમાં હતી.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં સર્જકે સ્પંદન, શકુંતલા અને કૃતિના મનોગતને એક કૌટુંબિક સમસ્યાના સંદર્ભમાં ઉદ્ઘાટિત કર્યું છે. આરંભથી અંત સુધી સ્પંદન અને કૃતિની સંવિત ધારા વહેતી રહે છે. શકુંતલાનું પાત્ર અલ્પ જ ઊઘડ્યું છે. પાત્રોના આંતરજીવનની વાસ્તવિકતા કુટુંબજીવનની પાર્શ્વભૂમિ પર નિરૂપાઈ છે. કથામાં અંતે તો સ્નેહ જ નિર્ણાયક

બને છે. પ્રકૃત્વ દેસાઈની આ વાત સાચી લાગે છે, “લેખકનું ધ્યાન જનરેશનગેપમાંથી સર્જાતા સંઘર્ષ તરફ છે, એટલું પતિપત્નીના વટકેલા સંબંધ પર નથી.”

લઘુનવલમાં ભાષાના સર્જનાત્મક વિનિયોગની ઘણી તક છે. આ કથામાં લેખકે ભાષાની વિવિધ શક્તિઓ ખપમાં લીધી છે. શબ્દોમાં રહેલી લક્ષણા, વ્યંજના, માર્મિકતા અને કલ્પનાશીલતાનતો સંયમિત પ્રયોગ છે. ક્યાંય કવેતાઈ નથી. આરંભમાં સ્પંદને કરેલું સાગરનિરીક્ષણ જુઓ : “.... મોજાં ઊઠતાં, પાસે આવતાં, પાણી જાણે ચક્કર ચક્કર ફરતું, પછી ધરતીથી અલગ થવાનું હોય એમ ઉપર ઊઠતું. પાણીની એક નાનકડી દીવાલ રચાઈ જતી. પછી એ જુસ્સાથી આગળ વધતું. જાણે કિનારા પરના સૌને પોતાનામાં સમાવી લેવાતું ન હોય ! થોડોક સમય પાણીની દીવાલ મોટી થઈ રહી છે એવું લાગતું. પછી અચાનક થાકી જતું હોય તેમ જળ કિનારાની રેતીમાં ફેલાઈ જતું, ફિણોટાઈ જતું, પછી અસંખ્ય શ્વેત, બુંદ બુંદમાં તૂટી જતું.” અહીં સમુદ્રનાં ઊછળતાં મોજાંનાં પાણીનું જીવંત ચિત્ર આલેખાયું છે. ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો, ઉપવાક્યોના સંયોજનથી લેખકે લય સિદ્ધ કર્યો છે. પાણીની દીવાલ થવી અને પછી રેતીમાં ફિણોટાઈને બુંદબુંદમાં તૂટી જતું પાણી સ્પંદનના મનોસંઘર્ષને પણ સુપેરે વ્યંજિત કરે છે. વળી ‘પાણી’ એટલે ‘જીવન’ અને વટ, ટેક કે શૂરાતન. અહીં આ બંને અર્થવ્યંજના લઈ શકાય એમ છે. સ્પંદનમાં રહેલી વિચારોની દૃઢતા દીવાલરૂપ બને અને થાકીને કણકણ બની વિખેરાઈ પણ જાય છે. તેથી જ આ પાણી જીવનદાયી બને છે. સીધાસાદા દેખાતા વર્ણન પછીતે રહેલો અર્થ પાત્રના મનોગતમાં પ્રવેશ કરાવે છે. આવાં બીજાં દૃષ્ટાંતો પણ આપી શકાય એમ છે. અહીં કલ્પન, અલંકરણની માત્રા અલ્પ જ છે પણ વ્યંજનાગર્ભ ગદ્યમાં પ્રતીક થવાની ક્ષમતા ઘણી છે. માર્મિક સંવાદો પાત્રસંવેદનને ચોટદાર રીતે રજૂ કરે છે.

ગોવાનો બીચ અને સમુદ્ર આ નવલકથામાં પરિવેશ તરીકે લેવાયા છે અને પાંચ દિવસનો સમય વર્તમાન-ભૂતકાળના તંતુઓથી ગૂંથાયો છે. અહીં પરિવેશ કે સમયસંકલનાની આંટીઘૂંટી નથી. આ બધું જ પાત્રના ભીતરને વ્યક્ત કરવા પ્રયોજાયું છે. આ બધાં ઘટકો પાત્રના આંદોલિત થતાં આંતર-સંચલનોને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ છે.

ટૂંકમાં, ‘અવઢવ’માં ચરિત્રોનું ભાવવિશ્વ કરકસરયુક્ત શૈલીથી આવિષ્કાર પામ્યું છે. જુદા જુદા ભાવ અનુભવતાં દ્વિધાગ્રસ્ત ચરિત્રોનું સંકેતાત્મક અને માર્મિક નિરૂપણ આસ્વાદ્ય બન્યું છે.

નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર હસ્તક શ્રી બી.કે. મજુમદાર ટ્રસ્ટ પ્રકાશનશ્રેણી અંતર્ગત નવોદિત સર્જકોના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. આથી જે નવોદિત લેખકો/લેખિકાઓનું એક પણ પુસ્તક પ્રગટ ન થયું હોય તેઓ આ શ્રેણીમાં પોતાના પ્રથમ સર્જનાત્મક પુસ્તકની હસ્તપ્રત મોકલી શકે છે. આ પુસ્તકની પૃષ્ઠમર્યાદા ૧૫૦ની રહેશે. હસ્તપ્રતની ટાઈપકોપી મોકલવી. હસ્તપ્રત તા. ૩૦-૬-૨૦૧૨ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતી. હસ્તપ્રત મોકલવાનું સરનામું – પ્રકાશન મંત્રીશ્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, નદીકિનારે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્ય પત્રકારત્વ અને અનુવાદના અભ્યાસક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા ગુજરાત યુનિવર્સિટી માન્ય છ-માસિક પત્રકારત્વ અને અનુવાદના પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ વર્ગોનું સત્ર ૧૫ જૂન, ૨૦૧૨થી શરૂ થશે. અભ્યાસક્રમમાં જોડાવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ તાત્કાલિક સંપર્ક કરવો. વહેલા તે પહેલાના ધોરણે પ્રવેશ અપાશે. વર્ગો સોમવાર અને મંગળવારે સાંજના ૫.૦૦થી ૭.૦૦ના સમય દરમિયાન લેવાશે.

પ્રવેશ માટેની યોગ્યતા : કોઈ પણ વિદ્યાશાખામાં સ્નાતક (બી.એ.) સંપર્કસૂત્ર કાર્યાલય (૦૭૯) ૨૬૫૮૭૯૪૭ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ભાવસાર (મો.) ૯૫૩૭૬ ૭૧૦૭૩ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સની પાછળ, નદીકિનારે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ પો.બો. નં. ૪૦૬૦

માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર અભ્યાસક્રમ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત સંવર્ધન કેન્દ્ર અને ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા 'માતૃભાષાકૌશલ પ્રમાણપત્ર' અભ્યાસક્રમનું આયોજન તા. ૨૫-૬-૨૦૧૨થી ૧૮-૭-૨૦૧૨ દરમિયાન કરવામાં આવ્યું છે. એકવીસ દિવસના આ અભ્યાસક્રમમાં શ્રવણકૌશલ, વાક્યકૌશલ, વાચનકૌશલ તથા લેખનકૌશલની સજ્જતા કેળવાય તે અભિગમથી વિવિધ વ્યાખ્યાનો યોજવામાં આવે છે, જેમાં કોઈ પણ ભાષાસરિક-ભાષાજિજ્ઞાસુ વયભેદ કે વ્યવસાયભેદ વગર જોડાઈ શકે છે. તેની ફી ૩૦૦/- રૂપિયા રાખવામાં આવી છે. વર્ગોનો સમય સાંજે ૫.૦૦થી ૬.૩૦ (સોમવારથી શનિવાર) રહેશે. રસ ધરાવનારે પરિષદ કાર્યાલયમાં ૫ જૂન, ૨૦૧૨ સુધીમાં ફોર્મ ફી ભરી જવા વિનંતી છે.

માતૃભાષા પ્રબોધ

માતૃભાષા સંવર્ધન કેન્દ્ર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૨૧ ફેબ્રુઆરી 'વિશ્વ માતૃભાષા

દિન'ના રોજ 'માતૃભાષા ભાષાપ્રબોધ' પત્રિકાનું વિમોચન થયું. આ પત્રિકાના વર્ષમાં ચાર અંક પ્રગટ થશે. જેની વિગતો નીચે પ્રમાણે છે. 'માતૃભાષાપ્રબોધ' : સં. પિંકી યજ્ઞેશ પંડ્યા વાર્ષિક લવાજમ : ૬૦/- રૂપિયા, છૂટક નકલ : ૨૦/- રૂપિયા. 'માતૃભાષાપ્રબોધ'નું લવાજમ ભરવા અથવા નકલ મેળવવા માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો સંપર્ક સાધવો.

રવીન્દ્ર મહોત્સવ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ટાગોર કોમોમેરેશન ગ્રાન્ટ સ્કીમ, મિનિસ્ટ્રી ઓફ કલ્ચર, ભારત સરકાર, ઉદયપુરના સૌજન્યથી કવિવર રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે તા. ૨ મેથી ૭ મે સુધી રવીન્દ્ર મહોત્સવનું આયોજન પરિષદભવનમાં કર્યું હતું. આ રવીન્દ્ર મહોત્સવમાં તા. ૨-૩ મે ૨૦૧૨ના રોજ બે દિવસમાં પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. આ પરિસંવાદમાં ચાર બેઠકો રાખવામાં આવી હતી.

ઉદ્ઘાટન-બેઠક તા. ૨-૫-૨૦૧૨ના રોજ નિરંજન ભગતની અધ્યક્ષતામાં રાજેન્દ્ર પટેલે સૌનું સ્વાગત કર્યું હતું અને પરિસંવાદની ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. ઇન્દ્રનાથ ચૌધરીએ 'પ્રતિભાપુરુષ રવીન્દ્રનાથ' વિશેના વક્તવ્યમાં રવીન્દ્રનાથનાં ઘડતરપરિબળો અને સર્જનાત્મક સાહિત્યની વિશદ ચર્ચા કરી હતી. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં નિરંજન ભગતે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં સાહિત્યમાં દુઃખ અને મૃત્યુ વિશેનાં ચિંતનની વિગતે ચર્ચા કરી હતી.

પરિસંવાદની 'કવિ રવીન્દ્રનાથ' વિશેની પ્રથમ બેઠક ચંદ્રકાન્ત શેઠની અધ્યક્ષતામાં યોજાઈ હતી. રાજેશ પંડ્યાએ 'રવીન્દ્રનાથની કવિતા' વિશેના વક્તવ્યમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કવિતાની વિશેષતા ચીંધી આપી હતી. જેમાં પ્રકૃતિ, પ્રણય અને આધ્યાત્મિક કવિતાની ચર્ચા કરી હતી. તેમની કવિતામાં ઇંદોની ચર્ચા પણ કરી હતી. શૈલેશ પારેખે રવીન્દ્રનાથનાં ત્રણ નાટ્યકાવ્યો, 'ગાંધારી', 'કર્ણ-કુંતીસંવાદ'ની ઉદાહરણસહિત ચર્ચા કરી હતી. સુશ્રા શાહે 'રવીન્દ્રનાથનાં ગીતો' વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં તેમનાં ગીતોનો કેવો પ્રતિભાવ છે અને કેટલા લોકોએ તેમનાં ગીતોમાં રવીન્દ્રસંગીત માણ્યું છે તેની મુદ્દાસર ચર્ચા કરી હતી. ચંદ્રકાન્ત શેઠે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કવિતામાં રહેલી સત્યતાની વાત કરી હતી.

પરિસંવાદની 'નાટ્યકાર રવીન્દ્રનાથ' બીજી બેઠક જેમાં મહેશ ચંપકલાલે 'ડાકઘર', પરેશ નાયકે 'રક્તકરબી', સતીશ વ્યાસે 'મુક્તધારા' વિશે વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં રઘુવીર ચૌધરીએ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં 'ચિત્રાંગદા', 'અચલાયતન' વગેરે નાટકોની ચર્ચા કરી હતી. ઉપરોક્ત ત્રણેય વક્તાઓએ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નાટ્યકાર, અભિનય અને રંગમંચની વિશે પણ વક્તવ્યમાં ચર્ચા કરી હતી.

પરિસંવાદની ત્રીજી બેઠક 'નવલકથાકાર રવીન્દ્રનાથ' વિશે ભોળાભાઈ પટેલની અધ્યક્ષતામાં શિરીષ પંચાલે 'ગોરા' વિશે વિશદ ચર્ચા કરી હતી. જેમાં નાયક કઈ જાતિનો છે; તે છેલ્લે આવે છે તે વાચકને પહેલાં ખબર પડી ગઈ હોત તો નવલકથાવાચકને નવલકથા કેવી લાગી હોત એવા પ્રશ્નો કરીને વક્તવ્ય રસપ્રદ બનાવ્યું હતું. અનિલા દલાલે 'ઘરે બાહિરે'માં

ત્રણ પાત્રોની પ્રણયત્રિકોણની વાત કરી હતી જેમાં નિખિલ સત્યવાદી છે. સંદીપ અસત્યવાદી છે. નાયિકા ઘરમાં અતિથિ તરીકે આવેલા સંદીપ પ્રત્યે આકર્ષિત થાય છે અને ઉમેર્યું હતું કે ‘ઘરે બાહિરે’ની મુખ્ય ભૂમિકા સ્વદેશી આંદોલન છે. પણ પછી સત્ય બહાર આવે છે. નરોત્તમ પલાણે ‘ચાર અધ્યાય’ નવલકથાની ચર્ચા કરી હતી જેમાં તેણે દેશ્યાત્મકતાની વાત કરી હતી તેમજ નવલકથાના અનુવાદની પણ ચર્ચા કરી હતી અને કહ્યું હતું કે વ્યક્તિપ્રેમ વિરુદ્ધ દેશપ્રેમ તેમની બધી જ નવલકથાઓમાં આવે છે અને દેશપ્રેમ જીતી જાય છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરમાં ભોળાભાઈ પટેલે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યમાં નવલકથાસંદર્ભે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નવલકથાઓ અને અન્ય ભારતીય નવલકથાઓ વિશેની ચર્ચા કરી હતી.

પરિસંવાદની ચોથી બેઠક ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અને રવીન્દ્રનાથ’ વિશે રમણ સોનીની અધ્યક્ષતામાં હતી. જેમાં પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટે ‘રવીન્દ્રનાથના ગુજરાતીમાં અનુવાદો’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું. જેમાં ગીતાંજલિના વિવિધ અનુવાદોની ચર્ચા કરી હતી. પ્રફુલ્લ રાવલે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પર રવીન્દ્રનાથનો પ્રભાવ’ વિશેના વક્તવ્યમાં સુરેશ જોશી, ઉમાશંકર જોશી, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, નિરંજન ભગત, ભોળાભાઈ પટેલ, નગીનદાસ પારેખ વગેરેનાં ઉદાહરણો આપીને વિશદ ચર્ચા કરી હતી. રમણ સોનીએ નિરંજન ભગત, દિલીપકુમાર રોય વગેરે મહાનુભાવોનાં ઉદાહરણો આપીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો પ્રભાવ કઈ રીતે ઊભાયો તેની સોદાહરણ ચર્ચા કરી હતી. રાજેન્દ્ર પટેલે પરિસંવાદની સફળતાની ખુશી વ્યક્ત કરી સમાપન કર્યું હતું. આ બે દિવસના પરિસંવાદમાં ભાવકો ખૂબ જ મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ પરિસંવાદ બધાને જ રવીન્દ્રમય બનાવનારો બની રહ્યો. તા. ૪-૫-૨૦૧૨ના રોજ રવીન્દ્રનાથ પરની અને રવીન્દ્રકૃતિ પરની ‘ફિલ્મ પ્રસ્તુતિ’નો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. જેમાં તપનસિંહ-દિગ્દર્શિત ‘શ્લુષિત પાષાણ’ ભાવકોએ રસપૂર્વક નિહાળી હતી. તા. ૫-૫-૨૦૧૨ના રોજ અદિતિ દેસાઈ-દિગ્દર્શિત ‘અચલાયતન’ નાટ્યપ્રસ્તુતિ થઈ હતી. જેમાં અચલાયતનની રૂઢિ કઈ રીતે તૂટે છે તેની અનેક કલાકારો સરસ અભિનયથી કરેલી રજૂઆતે નાટ્યરસિકોને ખૂબ જ આનંદિત કર્યાં હતા. રઘુવીર ચૌધરીએ નાટકના કલાકારો અને અદિતિ દેસાઈને અભિનંદન આપીને આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો. ૬-૫-૨૦૧૨ના રોજ સાંજે ૭.૦૦ વાગ્યે જયંતિ ઘોષે ‘રવીન્દ્રસંગીત : પ્રસ્તુતિ’ કરી હતી. જેમાં રવીન્દ્રનાથનાં નાટોકમાં આવતાં કાવ્યોને રમણીય રીતે પ્રસ્તુત કર્યાં હતાં. ૭-૫-૨૦૧૨ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદપ્રકાશિત ‘રવીન્દ્ર-સંચયિતા’ અને ‘રવીન્દ્ર-વિવેચન’ આ બે પુસ્તકોનું પ્રકાશન ઉપલબ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રકાશનમંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. નિરંજન ભગતે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વિશે વિશદ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. પ્રમુખ ભોળાભાઈ પટેલે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ ચર્ચા આપી હતી. રાજેન્દ્ર પટેલે અંતે સમગ્ર પરિસંવાદમાં સહભાગી થનારા સૌનો હૃદયથી આભાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

– ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

(સ્થળ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ)

પાક્ષિકી

સંયોજક : દીવાન ઠાકોર

તા. ૭-૬-૨૦૧૨, ગુરુવાર સાંજે ૬.૦૦ કલાકે
શ્રી સાગર શાહ 'સાહિત્ય સફળ' ટૂંકી વાર્તાનું પઠન.

તા. ૨૧-૬-૨૦૧૨, ગુરુવાર સાંજે ૬.૦૦ કલાકે
શ્રી અભિમન્યુ આચાર્ય મૌલિક વાર્તાનું પઠન કરશે.

તા. ૫-૭-૨૦૧૨, ગુરુવાર સાંજે ૬.૦૦ કલાકે
શ્રી નિર્મળા મેકવાન 'વહેરામણ' વાર્તાનું પઠન કરશે.

ગ્રંથ સાથે ગોઠડી

તા. ૮-૬-૨૦૧૨, શુક્રવાર સાંજે ૬.૦૦ કલાકે

સંયોજક : હરીશ ખત્રી,

શ્રી રાજુલ આઝાદ યુનેશ મોદી, રાહુલકુમાર, આલોક
કોઠારીકૃત 'ધ ગેમ ચેન્જર્સ' પુસ્તકનો આસ્વાદ કરાવશે.

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

તા. ૨૩-૬-૨૦૧૨, શનિવારે સાંજે ૫.૩૦ કલાકે
પ્રિયંકા કલ્પિતના કાવ્યસંગ્રહ 'ઘસરકો' વિશે ડૉ. દિલીપ
ચાવડાનું વક્તવ્ય. પ્રા. યશવન્ત વાઘેલાના અધ્યક્ષસ્થાને
રહેશે.

દલિત સાહિત્યવિમર્શ

સંયોજક : ચંદુ મહેરિયા

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર :

તા. ૬-૧૩-૨૦-૨૭, બુધવાર સાંજે ૭.૦૦ કલાકે
બુધસભા

અનુવાદ-અભિમુખતા

તા. ૧૨-૬-૨૦૧૨, મંગળવારે સાંજે ૬.૦૦ કલાકે

સંયોજક : રૂપા શેઠ

શ્રી ચિનુ મોદી નાટક અને અનુવાદ વિશે વાત કરશે.

નવોદિત સર્જક સાથે સંવાદ

તા. ૧૬-૬-૨૦૧૨, શનિવારે સાંજે ૫.૦૦ કલાકે

સંયોજક : ધ્વનિલ પારેખ

નવોદિત સર્જક- સંવાદ થશે.

વિનંતી

મે ૨૦૧૨ના 'પરબ'ના અંકમાં સાહિત્ય અકાદમીની જે જાહેરાત આવી છે તે
અંગે નીચેના સરનામે વ્યવહાર કરવા વિનંતી.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી,

અભિલેખાગાર ભવન, સેક્ટર-૧૭,

ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- $\frac{1}{15750}$ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- $\frac{1}{15750}$ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- $\frac{1}{15750}$ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- $\frac{1}{15750}$ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- $\frac{1}{15750}$ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ઠબ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- $\frac{1}{15750}$ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- $\frac{1}{15750}$ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

ચિત્રકાર શ્રી કનુ દેસાઈના 'ગીતગોવિંદ' આલ્બમ અંગે

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી જયભિખ્મુએ 'પ્રેમભક્ત કવિ જયદેવ' નામની નવલકથા લખી હતી અને એની સાથોસાથ શ્રી કનુ દેસાઈના સહયોગથી ફિલ્મનું નિર્માણ પણ કર્યું હતું. એ સમયે 'ગીતગોવિંદ'ને નામે શ્રી કનુ દેસાઈનાં કવિ જયદેવ અને ગીતગોવિંદને લગતાં ચિત્રોનો સંપુટ લેખક શ્રી જયભિખ્મુની પ્રાસ્તાવિક નોંધ સાથે પ્રગટ થયો હતો. આ સંપુટ અને આ નોંધની આ સંસ્થા તરફથી તાજેતરમાં પ્રકાશિત થનારા શ્રી ધનવંત શાહના નાટક 'કૃષ્ણભક્ત કવિ જયદેવ' માટે જરૂર છે. તો જેઓની પાસે તે હોય એમણે શ્રી જયભિખ્મુ સાહિત્ય ટ્રસ્ટ, બી-૧૦૧, સમય એપાર્ટમેન્ટ, આઝાદ સોસાયટી પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫ : ફોન નં. ૨૬૭૫૨૦૮૨ સંપર્ક કરીને આ કાર્યમાં સહયોગી થવા માટે વિનંતી છે.

ચેક-રિપબ્લિકની મુલાકાત

ભારત-ચેક સાંસ્કૃતિક વિનિમય કાર્યક્રમ સંદર્ભે સાહિત્ય અકાદેમી, દિલ્હીના લેખક-પ્રતિનિધિ મંડળમાં, ૫ ભારતીય લેખકોમાંના એક લેખક તરીકે રમણ સોની ૧૫થી ૨૨ મે દરમ્યાન પ્રાગ (ચેક-રિપબ્લિક) જઈ આવ્યા. ત્યાં એમણે વિશ્વ-પુસ્તક મેળામાં તેમ જ ચાર્લ્સ યુનિવર્સિટીમાં સાંપ્રત ભારતીય ભાષા-સાહિત્યોની બેઠકમાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે વક્તવ્ય આપ્યું તથા ગુજરાતી કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદોનું પઠન કર્યું. પ્રવાસ દરમ્યાન પ્રાગના ઐતિહાસિક સ્થાનોનો તેમ કાફકાના સ્મૃતિ-ભવનનો સંસ્પર્શ અનુભવ્યો.

સ્મિતા પારેખ સાહિત્ય-લેખન સ્પર્ધાની રૂપરેખા અને શરતો

(૧) અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ બૃહદ્ સુરત શાખા ટ્રસ્ટના વાચકમંચના ઉપક્રમે સ્મિતા પારેખ સાહિત્યલેખન સ્પર્ધા થાય તેવું વિચાર્યું છે. તેમાં દર વર્ષે વાર્તાલેખન, ગઝલ-કાવ્યલેખન અને બાળવાર્તાલેખન એમ ત્રણ પ્રકારની સ્પર્ધાઓ કરવામાં આવશે.

(૨) ત્રણે પ્રકારમાં શ્રેષ્ઠ કૃતિને પારિતોષિક આપવામાં આવશે.

(૩) ગુજરાતીમાં લખતા અને ગુજરાતમાં વસતા સર્જકો માટે આ સ્પર્ધા યોજાશે.

(૪) દરેક પ્રકારની કૃતિની મહત્તમ શબ્દમર્યાદા નીચે પ્રમાણે રહેશે : વાર્તા-૨૦૦૦ શબ્દો, કાવ્યસ્પર્ધા-૨૦ પંક્તિ, બાળવાર્તા-૧૫૦૦ શબ્દો.

(૫) દરેક કૃતિને શીર્ષક આપવું જરૂરી છે.

(૬) કૃતિ પર લેખકે પોતાનું નામ લખવું નહિ. કૃતિનું શીર્ષક, નામ, સરનામું, ટેલિફોનનંબર વગેરે અલાયદા કાગળ પર લખવું.

(૭) લખાણ ટાઇપ કરીને મોકલવું ઇચ્છનીય છે. કોઈ સંજોગોમાં ટાઇપ ન થઈ શકે

તો સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલી કૃતિ પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે. કૃતિ કાગળની એક બાજુ લખવાની રહેશે.

(૮) સ્પર્ધાની જાહેરાત દર વર્ષે એપ્રિલ માસમાં પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યિક સામયિકોમાં તેમજ વર્તમાનપત્રમાં કરવામાં આવશે.

(૯) ત્રણે વિભાગની કૃતિઓ દર વર્ષે ૩૧ જુલાઈ સુધીમાં અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ બૃહદ્ સુરત શાખા, શક્તિભદ્ર કોમ્પ્લેક્ષ, કાદરશાની નાળ, ટીમલીયાવાડ, નાનપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧ના સરનામે મોકલવાની રહેશે.

(૧૦) દર વર્ષે નવેમ્બર માસમાં સ્પર્ધાનાં પરિણામો જાહેર કરવામાં આવશે.

(૧૧) સ્પર્ધાની શ્રેષ્ઠ કૃતિને પારિતોષિક-વિતરણ સમારોહ સ્મિતાબહેનની પુણ્યતિથિ ૧૯ ડિસેમ્બર અથવા તો આસપાસની અનુકૂળ તારીખે રાખવામાં આવશે.

(૧૨) આ સ્પર્ધામાં સમિતિના કોઈ પણ સભ્ય ભાગ લઈ શકશે નહિ.

18

રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે નીચેનાં પુસ્તકો

ખાસ વળતર ભાવે

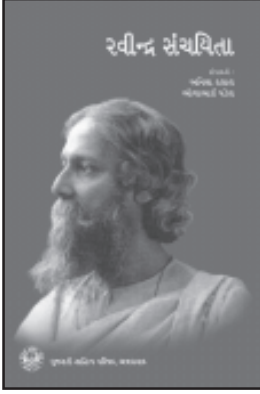
૪૧૨	રવીન્દ્ર સંચયિતા		
	સં. અનિલા દલાલ, ભોળાભાઈ પટેલ	૪૬૦/-ને બદલે	૩૦૦/-
૪૧૨	રવીન્દ્ર વિવેચન		
	સં. નિરંજન ભગત, શૈલેષ પારેખ, પ્રફુલ્લ રાવલ	૨૦૦/-ને બદલે	૧૩૦/-
૪૧૨	છિન્ન પત્રાવલિ અનુ. અનિલા દલાલ	૨૪૦/-ને બદલે	૧૫૦/-
		૯૦૦/-ને બદલે	૫૮૦/-

ઉપરોક્ત પુસ્તકોની નીચેના સરનામે રૂ.૩ મળશે. અને પોસ્ટ કે કુરિયરથી મેળવવા માટેનો ખર્ચ રૂ. ૬૦/- ઉમેરવાનો રહેશે. રકમ ડ્રાફ્ટથી પરિષદના સરનામે મોકલવી.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

ફોન નં. ૨૬ ૫૭૬ ૩૭૧, gspamd@vsnl.net

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

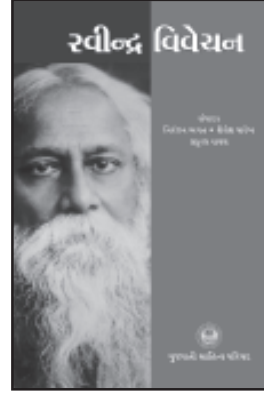

['રવીન્દ્ર સંચયિતા'] : સં. અનિલા દલાલ,
ભોળાભાઈ પટેલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું,
પૃ. ૩૪+૭૦૨, રૂ. ૪૬૦]

રવીન્દ્ર સાહિત્ય ગુજરાતી વાચકોને સુલભ બને તે હેતુસર રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે શ્રી અનિલા દલાલ અને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે અનુદીત રવીન્દ્ર સાહિત્યમાંથી એમની કૃતિઓનું ચયન કરીને આ સંપાદન કર્યું છે. જે રવીન્દ્ર સાહિત્યના અભ્યાસીઓ અને રસિકોને ખપ લાગે તેવું છે. તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને પણ આ સંપાદનથી રવીન્દ્ર સાહિત્યનો પરિચય થશે.

['રવીન્દ્ર વિવેચન'] : સં. નિરંજન ભગત, શૈલેશ પારેખ, પ્રફુલ્લ રાવલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું,
પૃ. ૧૦+૩૦૨, રૂ. ૨૦૦]

રવીન્દ્રનાથની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે રવીન્દ્રનાથ વિશે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અવારનવાર અભ્યાસીઓએ જે લખ્યું તેમાંથી ચયન કરીને આ 'રવીન્દ્ર વિવેચન' શ્રી નિરંજન ભગત, શ્રી શૈલેશ પારેખ અને શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સંપાદિત કર્યું છે. રવીન્દ્ર સાહિત્યને સમજવા અને માણવા માટે અહીં સંપાદિત થયેલા લેખો વાચકોને સહાયભૂત થશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

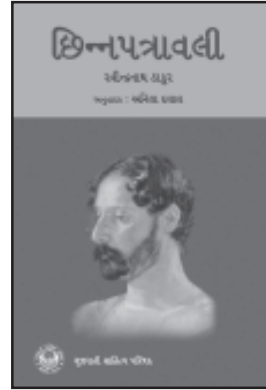
['મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્ર' : લે. ધીરુ પરીખ, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૮+૮૮, રૂ. ૬૦]

ભોગીલાલ સાંડેસરા સ્વાધ્યાયપીઠ અંતર્ગત મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાન શ્રી ધીરુ પરીખે મધ્યકાલીન સાહિત્યના આધારે તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર અહીં રજૂ કર્યું છે. મધ્યકાલીન કાવ્યશાસ્ત્રનું આ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલું પ્રકાશન છે. જે કોલેજમાં સ્નાતક અનુસ્નાતક કક્ષાએ અભ્યાસકર્તા વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શનરૂપ બની રહેશે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યની વિવિધ કૃતિઓમાંથી ઉદાહરણો આપીને તેનું કાવ્યશાસ્ત્ર સ્પષ્ટ કરવાનો અહીં પ્રયાસ થયો છે.

['છિન્નપત્રાવલી' : અનુ. : અનિલા દલાલ, ડિમાઈ, પાકું પૂઠું, પૃ. ૧૬+૨૮૫, રૂ. ૨૪૦/-]

રવીન્દ્રનાથના વિશાળ સાહિત્યમાં એમનું પત્રસાહિત્ય અમૂલ્ય છે. સહજ રીતે લખાયેલા આ પત્રોમાં પણ એમની સર્જનાત્મકતા દેખાય છે. મૂળ બંગાળીમાંથી આ પત્રો શ્રી અનિલા દલાલે અનુદિત કર્યા છે. તે પત્રોનું આ પુસ્તક રવીન્દ્ર સાહિત્યના રસિકોને આનંદ આપશે અને રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વને પામવા માટે ઉપયોગી નીવડશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮.

ફોન : ૨૬૫૮૭૯૪૭